Economie

DE AS 106

de AS

anarchistisch tijdschrift

Twee en twintigste jaargang, nr. 106, voorjaar 1994.
De AS verschijnt vier maal per jaar en is een uitgave van Stichting De AS, Moerkapelle.
ISSN-nummer 0920-3257.
Bestelling: door storting op postgiro 4460315 van de AS te Moerkapelle.
Jaarabonnement: f28,-; buiten Benelux f34,-
Druk: Macula, Boskoop.
Zetwerk: Stichting Rode Emma, Amsterdam.
Adreswijzigingen: bij voorkeur per briefkaart, of per giro (verbeter het adres op de kaart) graag met vermelding van de postcode.
Reklamering: met vermelding van de laatste betaaldatum, als aangegeven in uw giro-administratie.
Nieuwe abonnementen: gaan in met het eerste nummer van de jaargang, tenzij anders aangegeven bij bestelling. Zonder opzegging worden abonnementen verlengd.
Redactie-adres: postbus 35061, 3005 DB Rotterdam.
Administratie-adres: postbus 43, 2750 AA Moerkapelle.
Redactie: Cees Bronsveld, Marius de Geus, Thom Holterman, Rudolf de Jong, Jaap van der Laan, Wim de Lobel, Bas Moreel, Simon Radius, Hans Ramaer.
Verder werkten mee: Bert Altena, Ferd. van der Bruggen, Raf Janssen, André de Raaij, Siebe Thissen.

ECONOMIE OF DE KOLONISERING VAN HET DAGELIJKS LEVEN

Siebe Thissen*

Sinds enige jaren is er in anarchistische kringen een discussie gaande over de inrichting en maakbaarheid van onze economie. Met wisselend enthousiasme vinden bijeenkomsten en polemieken plaats. De libertaire bladen en organisaties - traditiegetrouw wars van al teveel samenwerking - hebben het vraagstuk van de economie hoog op hun agenda geplaatst waardoor er weer zoiets als een beweging *lijkt te bestaan. Dit artikel bevat enkele persoonlijke notities maar betreft geen poging een uitgewerkte libertaire economie-kritiek te formuleren.*

Vandaag de dag herinneren we ons het neerhalen van de Berlijnse Muur als de symbolische sloop van de grote toekomstdromen. Allereerst werden de politieke visioenen aan diggelen geslagen en daarop volgden andere Grote Verhalen. Anno 1994 lijkt ook het grootste sprookje - economie genaamd - ten einde gekomen, tenminste, zo begreep ik uit een opmerkelijk artikel in het Rotterdamse Universiteitsblad *Quod Novum*: "De hausse bij economie en bedrijfskunde is voorbij. Nergens is de omslag in de belangstelling zo scherp als wat de laatste drie jaar te zien was bij economie en bedrijfskunde".[1] Het

vak heeft zijn aantrekkingskracht op de jonge generatie verloren en het saaie imago heeft de studie geen goed gedaan. De jeugd richt zich weer op de verzorgende sectoren en sociale academies, medische richtingen en het vak biologie (milieu) zijn weer helemaal 'in'. Daarmee lijkt aan de veryupping van de samenleving een voorlopig einde te zijn gekomen en is het vertrouwen in het bedrijfsleven - het kenmerk van de jaren tachtig bij uitstek - aan behoorlijke erosie onderhevig. Zich terdege bewust van deze ontwikkeling heeft een Macchiavellistische elite onder leiding van Timmer (Philips), Van der Zwan ('trouble shooter'), Wijffels (Rabo), Geelhoed (Economische Zaken) en Bolkestein (VVD) gepleit voor een centraal reddingsplan dat de planeconomische aspiraties van de voormalige USSR in stoutmoedigheid overtreft.[2]

Sinds de Tweede Wereldoorlog hebben we de gestage opmars gezien van een cybernetische samenleving waarin economie en cultuur geleidelijk in elkaar opgegaan zijn: planologen, managers, vakbondsbestuurders, organisatiedeskundigen, therapeuten, bestuurskundigen, mediaexperts, reclamemakers, opiniepeilers en *realpolitici* hebben niet alleen de werkplaats beteugeld maar tevens het dagelijks leven gekoloniseerd. De hedendaagse spektakelmaatschappij staat in het teken van de ongelimiteerde consumptie en *Big Brother* is een complex netwerk van managers en consumenten geworden.[3] Het nieuwe hedonistische Utopia wordt verkocht onder het motto 'Shop 'til you drop!' en *hyperconformisme* (Baudrillard) wordt ons in deze postmoderne spektakelcontext aangeraden als de ultieme remedie.[4] De moderne consument *representeert* (Vaneigem) zijn leven en alle handelingen - inclusief die rond sex, dood en geweld - worden door middel van geconstrueerde modi en artikelen aan elkaar gelijmd: wie van muziek houdt wordt ingekaderd als hardrocker of hiphopper; reizen is nauwelijks meer mogelijk zonder toerist te zijn; iemand die een plank in zijn muur schroeft wordt tot de 'doe 't zelvers' van de Gamma-cultuur gerekend; wie een mening heeft wordt met een politieke stroming vereenzelvigd; een Rotterdamse WAO-er die zijn tuinpad harkt krijgt een Opzoomerspeldje; een vrouw die op 67-jarige leeftijd in alle rust overlijdt wordt tot de slachtoffers van kanker gerekend...
Met andere woorden, de arbeidsverdeling die de kapitalistische en socialistische produktiewijze op de werkvloer doorvoerde is vandaag doorgetrokken naar het dagelijks leven. Ons leven dreigt meer en meer gefragmenteerd te worden, verder geobjectiveerd, gedegradeerd tot een voorspelbare aaneenschakeling van artikelen, categorien en illusies. De consumptiesamenleving materialiseert religieuze en ideologische illusies en biedt ons een *tweedehands* realiteit (Debord) waarin ons het allermooiste beloofd maar geen bevrediging geboden wordt. "Toekomst we komen eraan" las ik in het nieuwe postmoderne tijdschrift *BLVD*. Alsof ons nog niet genoeg beloofd is! De dichter en anti-civ Exene Cervenka noteerde onlangs nog treffend:

---

* Siebe Thissen is redacteur van het libertaire kwartaalblad *Buiten de Orde* en maakt deel uit van de Werkgroep Economie binnen de Vrije Bond (voor correspondentie met de werkgroep of reacties voor Buiten de Orde: postbus 31067, 3003 HB Rotterdam).

Virtual Unreality
Come and get it
Come and take me away from all of this
Really, I'm serious you know
In this world you're virtually alone
Did I say virtually?
Sorry, I meant to say completely[5]

'Geschoold' in de vrijheidslievende traditie van Anton Constandse en Wim van Dooren hebben veel libertairen het klassieke socialisme sedert lange tijd dood verklaard[6] en de vraagstukken die samenhangen met macht, economie, kapitalisme en staat behoorlijk genuanceerd. De anti-autoritaire beweging van de jaren zeventig aanvaardde nog slechts de 'klassenstrijd' die Raoul Vaneigem in zijn *Handboek voor de Jonge Generatie*[7] uitwerkte: het fundamentele onderscheid tussen hen die bevelen geven en hen die bevelen krijgen.[8] Het *nieuwe* anarchisme is niet meer louter een filosofie en een sociaal eindpunt, maar een beginpunt van de speurtocht naar *authentiek* leven.[9] Zo zou Regel 1 dan volgens *Rage Against the Machine* kunnen luiden: "Fuck you. I won't do what you tell me!" Desondanks blijft voor veel libertairen het anarchisme allereerst 'de bron waaruit we gedronken hebben' (Anton Constandse) maar tevens een bron die voortdurend vers water nodig heeft.

POSTMODERN

Sinds Greil Marcus in 1989 zijn befaamde geschiedenis van de punk[10] publiceerde is het oude anarchisme verrijkt met een radicale kritiek van het dagelijks leven zoals die werd gehuldigd binnen Dada, het surrealisme en het situationisme. Met name stromingen in de Franse, Britse en Amerikaanse libertaire beweging gingen een nieuwe weg en zij leveren vandaag de meest waardevolle discussies en bijdragen aan het anarchisme-debat.[11] De traditionele kritiek op kapitalisme en socialisme, staat en bureaucratie, geld en rente, economie en spektakel staat ter discussie en het geloof in een wereldwijd economisch stelsel - of dat nu anarchistisch is of niet - schijnt opgelost in de postmoderne crisis. Of zoals Anton Constandse in 1976 al in *De AS* schreef: "Alle verhoudingen kunnen gerechtvaardigd worden als ze berusten op vrijwilligheid, wederkerigheid en gevoel van sociale verantwoordelijkheid. In een gezin, een vereniging, een wijk, een gemeente, een schoolgemeenschap, zelfs in een bedrijf kan men pogen de onderlinge betrekkingen te regelen naar zulke maatstaven, die idealen blijven en dus nooit volkomen kunnen worden verwezenlijkt, maar wel als normen kunnen gelden [...] Het anarchisme is een revolutionaire theorie die niet door een revolutie verwezenlijkt kan worden".[12]

Dit citaat vormt in wezen de spil van de libertaire economie-kritiek: alle verhoudingen, alle patronen, opvattingen, verenigingen en bedrijfsorganisaties zijn gerechtvaardigd *indien* vrijwilligheid, wederkerigheid en sociale verantwoordelijkheid gewaarborgd kunnen worden. Het afscheid van het *oude* socialisme en het zoeken naar nieuwe inspiratiebronnen en samenwerkingsverbanden heeft het debat noodzakelijkerwijs internationaler gemaakt. Naast de Duitse taal is ook de Engelse de laatste decennia voor velen toegankelijk geworden en voor frisse discussies en denkbeelden zijn we nu eenmaal aangewezen op de niet-Nederlandse bladen. Zo troffen we de laatste jaren artikelen aan van Nederlandse scribenten in Engelstalige bladen als *Anarchy, Instead of A*

Magazine en Freedom.[13] Maar ondanks deze opwekkende berichten blijkt de libertaire economie-kritiek hier ten lande nog altijd zwak gefundeerd.

Een gunstige uitzondering is de publicist en *NN*redacteur Freek Kallenberg, die een boeiend commentaar leverde in zijn bijdrage aan *Gebroken Wit*.[14] We vinden hier geen gedateerde ideologische kritiek op het kapitalisme en de staat maar een treffende analyse van "het schaarstemonster [...] dat tot in de meest intieme hoekjes van ons bestaan zijn vele koppen opsteekt en ons leven in zijn greep schijnt te hebben". Economische theorieen zijn legitimeringen van "schaarstemonsters" - technieken die uiteindelijk niets anders beogen dan de kolonisering van "onze meest intieme hoekjes".

Het moge duidelijk zijn dat de discussie over een 'andere' economie werd aangezwengeld door mensen die het meest geconfronteerd werden met het bankroet van de economische en ideologische concepten. De werkbeweging van de jaren zeventig ging ter ziele omdat de kapitalistische markteconomie lucratiever bleek dan de achterliggende idealistische visies; vakbonden maakten in samenwerking met de arbeidsbureaus een einde aan het experimenteren met uitkeringen en alternatieve vormen van arbeid; en het politieke conformisme (volledige werkgelegenheid) leidde tot een opwaardering van het kwantitatieve waardoor de kwaliteit van het leven onverminderd gedegradeerd werd. De jaren tachtig werden gekenmerkt door de grote doorbraak van het Heilige Consumptie-Dogma, gecombineerd met een ontbinding van het dagelijks leven. Wat te denken van de opmars van de calculerende burger, ongekende fraude en diefstal binnen het bedrijfsleven, steeds meer alcohol en dope tijdens werk- en schooluren, terreur jegens uitkeringsgerechtigden, een onstuitbare voortgang van stress en *sick-buildingsyndroms*, een groei van de Riaggs, *fake*griep-epidemieen, wachtlijsten bij psychiaters, ongebrijdelde consumptie van substituutreligies, computergestuurd masturberen en oorlogvoeren, ecologische vernietiging en verspilling, chronische ontevredenheid en xenofobie, het oprukken van de algehele verveling en saaiheid, de kolonnes daklozen, asielzoekers en drop-outs, toenemend wapengebruik... Zie hier de merites van het *hyperconformisme* in onze postmoderne samenleving.

Voor dergelijke constateringen hoef je nog geen econoom te zijn. Kortom, er zijn redenen te over van gedachten te wisselen over de vraag: is het mogelijk om aan de *hyperrealiteit* te ontkomen zonder in een illusoire droom te geraken? Er schijnt mij inderdaad geen Utopia aan gene zijde van de barricades, maar overeind blijft wel het besef dat de hedendaagse gefragmenteerde werkelijkheid een tweede-hands karakter heeft. De postmoderne these dat het *authentieke* - als dat ooit bestond - is opgegaan in het spektakel of de *hyperrealiteit* ("Er ligt geen strand onder het trottoir", schreef Foucault) wordt vaak geïllustreerd met het voorbeeld van de voetbalsport. Begonnen als ongereguleerd en ruw volksvermaak is het verworden tot een overgeorganiseerd spektakel dat niet meer kan bestaan zonder WK's, tv, mediamagnaten (Berlusconi), petjes, shirts, posters en commercials. Iedere associatie met voetbal zou vandaag beheerst worden door het spectaculaire karakter van het fenomeen en niet meer met 'spel' an sich. Met andere woorden, het *authentieke* is verdwenen en keert

nooit weerom. Toch is deze voorstelling van zaken verre van empirisch.
Uit een aardig boek van de cultuurhistorica Sadie Plant is onder meer gebleken dat het spektakel zelf weldegelijk het *authentieke* kan oproepen.[15] Ook zij analyseerde de opkomst van het commerciele voetbalschouwspel maar stuitte tevens op inversies van het spektakel. Na de overwinning van het Engelse team tijdens een WK-wedstrijd in 1990 stoven enkele Britse arbeiders en jongelui de straat op en startten zij spontaan een 'potje voetbal' waardoor de drukke verkeersader voor de verkeerslichten van Station Road in Alcester verstopt raakte. Er kwamen steeds meer deelnemers en toeschouwers waarop de politie diende in te grijpen. De menigte werd uiteen gejaagd en de bal geconfisqueerd. Hoe futiel zo'n voorbeeld ook moge schijnen, een tafereel als dit lijkt toch essentieel voor de stelling dat er wel degelijk een "strand onder het troittoir" te vinden is en dat veel mensen de werkelijkheid als *tweede-hands* ervaren.
Maar wat is dan een vrije economie? De essentie van een vrije economie ligt in een voortdurend streven naar afwenteling van gezagsverhoudingen ten gunste van wederkerigheid en vrijwilligheid; niet alleen op de werkvloer, maar juist ook in het dagelijks leven. En dat betekent meer ruimte voor spel, zelfbeheer, liefde en kunst (de libertaire speeltuin bij uitstek) en minder aandacht voor efficiency, organisatie, routine en arbeidsverdeling (de autoritaire speeltuin bij uitstek). Een vrije economie is nooit af en wordt ook nooit gerealiseerd omdat het een dynamisch streven behelst. Het is een streven dat gevoed wordt door de ervaring van het 'kunstmatige' karakter van de hedendaagse realiteit en niet zozeer door een visioen van een gelukzalige en in zichzelf gekeerde samenleving. Een vrije economie begint in "onze meest intieme hoekjes"; uit zich in spontane en creatieve samenwerking met anderen; en tracht ervaringen te koesteren, maar *niet* te modelleren. De vrije economie nestelt zich - om met Freek Kallenberg te spreken - in de "verscholen plekjes die het schaarstemonster vergat". Maar laten we deze overwegingen rusten en een blik werpen op het economie-debat.

ZELFBEHEER

Na een langdurige crisis binnen de vakorganisatie Onafhankelijk Verbond van Bedrijfsorganisaties (OVB) ontstond vijf jaar geleden de Vrije Bond. Kritiek op de autoritaire OVB-leiding, het uitgeven van een eigen blad (sinds 1985 *Buiten de Orde* genaamd), het hekelen van de eenzijdige gerichtheid op de economie, en de toenemende belangstelling voor zelfbeheer en ecologie resulteerde in een nieuwe orientering op economie en dagelijks leven.[16]
Sinds het congres te Biddinghuizen (1989) poogt de Vrije Bond in eigen kring naar antwoorden op het economische vraagstuk te speuren. De leden stuitten daarbij al spoedig op het anarchistische gedachtengoed dat steeds sluimerend in de Bedrijfsorganisatie Collectieve Sector (BCS) aanwezig was geweest. Maar met dat anarchisme viel het allemaal ook niet mee. In een voordracht te Rotterdam op 9 januari 1990 poogde de historicus Bert Altena de plus- en minpunten van het anarchisme op een rijtje te zetten waarna zijn conclusie luidde dat een adequate anarchistische kritiek van de economie eigenlijk ontbrak. Zo hekelde hij hedendaagse anarchistische analyses en deelde hij in een vraaggesprek met *De Vrije*

mee dat de boeken van eco-anarchist Murray Bookchin niet meer bieden dan de werken van Kropotkin in een nieuw jasje.[17] Ook de eco-anarchist Hans Ramaer (15 mei 1990) bleef dicht bij Kropotkin en Bookchin en overtuigde niet in zijn betoog hoe de groene samenleving te realiseren.[18] Bovendien overheerste onder de ruim dertig aanwezige debaters het gevoel dat de "verstikkende sociale controle" wel eens terug zou kunnen keren in de eco-gemeenschapjes; een schrikbeeld dat voor hedendaagse popmuzikanten en concert-liefhebbers al waarheid geworden is.[19]

Een derde spreker - Stefan van Glabbeek - vertegenwoordigde het libertarisme, dat ook wel anarcho-kapitalisme genoemd wordt. Veel sympathie vond Stefans enthousiaste betoog niet. Het grootste beletsel vormde de privatisering van het geweldsmonopolie waarbij de debaters terecht huiverden voor commerciele agentschappen van militairen en politieagenten.[20] De steun van de Amerikaanse Libertarian Party aan de campagne van de aartsconservatieve presidentskandidaat Pat Buchanan in 1992 heeft een mogelijke interesse van anarchisten in het libertarisme voorlopig verder gesmoord. De Amerikaanse anarchistische beweging - lange tijd niet onvriendelijk ten opzichte van de libertariërs - staat vandaag ongekend kritisch ten opzichte van het libertarisme. Ook het individualisme van negentiende eeuwse anarchisten als Warren, Tucker en Spooner staat hier opnieuw ter discussie.[21]

Kortom, van de libertaire theoretici kon niet te veel verwacht worden en de aandacht werd al spoedig verlegd naar de praktijk van alledag. Twee leden van de Vrije Bond - Jan Bervoets (syndicalist) en Jos van Golde (zelfbeheer) - spraken op 27 november 1990. Beider verhalen zijn opgenomen in de economie-bundel die in 1991 onder de titel *Naar Een Bevrijdende Economie*[22] het licht zag. Duidelijk werd hier dat het denken over een 'bevrijdende economie' niet losgekoppeld kan worden van de dagelijkse praktijk en dat het libertairen met name schort aan voorbeelden, experimenten en ervaringen.

Vooral de uiterst praktische woorden van Jos van Golde - vennoot in een accountant & assurantiekantoor te Maastricht - maakten de toehoorders enthousiast. Immers, Van Golde kon precies aangeven welke elementen wel en welke niet werken. Met andere woorden, een vrije economie heeft vooral te maken met vallen en opstaan, met het experimenteren met gedeelde verantwoordelijkheid, en met het koesteren en noteren van ervaringen. Zelfbeheer en vrije economie zijn dynamische speurtochten, geen statische concepten. Zo bezocht Jos bedrijven in Mondragon, mutualistische volksbanken en bestudeerde hij fonds-inrichtingen. Te Rotterdam concludeerde hij: zelfbeheer is je idee in de praktijk formuleren, toetsen aan de praktijk van alledag, herformuleren, opnieuw toetsen, herformuleren etc.[23] Als er een voorlopige rekening opgemaakt kon worden dan was het wel het feit dat de anarchistische theorie ons niet veel verder brengt zolang gedetailleerde praktijkvoorbeelden achterwege blijven. Vanuit dit perspectief vertrok in de zomer van 1991 een groep van vijfentwintig Vrije Bondleden naar Catalonie en Baskenland waar bedrijven in zelfbeheer en afdelingen van de CNT bezocht werden.[24]

Geleidelijk werd de nadruk steeds meer verlegd naar de praktijk van alledag, naar het dagelijks leven en werken

(zelfbeheer). Deze keuze kwam ook duidelijk tot uiting in het blad *Buiten de Orde* dat zich steeds meer opwierp als platform van dagelijkse ervaringen in zowel 'grote' als zelfbeherende bedrijven en woonverenigingen en steeds minder als belangenbehartiger. De kritische lezer zal terecht concluderen dat de Vrije Bond (vooralsnog) geen actieve rol speelt binnen de vakbeweging bij gebrek aan ideeën en actieve syndicalisten. Bovendien heeft het syndicalisme als theorie nog onvoldoende kunnen anticiperen op de felle - en veelal terechte - kritiek van ecologische (Murray Bookchin) en anarchistische zijde (John Zerzan).[25] Desondanks is de solidariteitskas van de Vrije Bond - een fusie van de 'oude' weerstandskas en een 'nieuw' fonds voor zelfbeheer - nog altijd de uitdrukking van de wens een dialoog en een solidariteit tussen arbeid en zelfbeheer in ere te houden. Dit door de Vrije Bond noodzakelijk geachte dualisme bepaalt tevens haar houding ten opzichte van onze economie, die niet noodzakelijkerwijs *dwars* dient te zijn.[26]

DWARSE ECONOMIE

In de loop van 1991 werd door een aantal personen en groepen, waaronder Rampenplan (Sittard), Atalanta (Utrecht)[27], het Landelijk Anarchistisch Samenwerkingsverband (LAS), de Libertaire Studiegroep (Gent)[28], de VAK-groep (federatie van zelfbeheerders) en leden van de Vrije Bond het zogenaamde 'economie-overleg' opgezet. Bijeenkomsten vonden onder meer plaats in Rotterdam (Humanistisch Centrum), Arnhem (Hotel Bosch), Utrecht (werklozenbond), Appelscha (camping) en Zomergem (camping Mong). De deelnemers hebben allen hun eigen motieven en globaal kunnen we twee 'kampen' onderscheiden waarvan de scheidslijnen overigens dwars door de verschillende verenigingen lopen: richten we ons op een alternatieve (*dwarse*) economie of richten we ons op de Grote Economie (*het Spektakel*). Sinds 1993 zijn ook groene organisaties als Grondvest, Aktie Strohalm en de antroposofische Kropotkin-stichting regelmatig op het overleg aanwezig geweest. De laatste geanimeerde bijeenkomst die ik in januari 1994 te Arnhem bezocht telde ruimschoots dertig mensen en enkele weken eerder zou het *dwarse* overleg meer dan veertig deelnemers naar het koude Appelscha gelokt hebben.

Het debat omtrent een *dwarse* economie kent een hechte groep mensen die elkaar al lange tijd kent uit de werkbeweging (onder meer Rampenplan uit Sittard), de ecologisch-anarchistische beweging (zoals Atalanta), de VAKgroep en het LAS. Aan het einde van de jaren tachtig besloten eco-anarchist Bert van Wakeren en andere *bewust baanlozen* uit Sittard de discussies omtrent de perspectieven van de werkbeweging te intensiveren. Sinds enige jaren sluiten steeds meer jonge werklozen zich aan waardoor de *oude* garde zich geroepen voelt nadrukkelijker propaganda te maken voor een zinvol bestaan zonder betaalde arbeid. Men zoekt het nieuws (zoals tv-optredens in Het Landsgesprek (RVU), de Sonja Barend-talkshow en interviews met dagbladen) en poogt in woord en daad een andere economie te verwezenlijken.

Deze groep zouden we als de meest anarchistische of utopistische kunnen bestempelen. Het doel is een "eigen anarchistiese economie"[29] op poten te zetten en een samenleving te creeren "waarin men zich meer thuisvoelt dan

in de huidige [...], een samenleving zonder uitbuiting", zoals een notulist stelde in zijn verslag van de discussie op 17, 18 en 19 september 1993 te Appelscha.[30] De deelnemers koesteren hun persoonlijke vrijheid, hebben een hoog verantwoordelijkheidsbesef en pleiten voor een netwerk dat zich bezig houdt met het ruilen van goederen en diensten (de zogenaamde 'kadootjes-economie').
Ruil en wederkerige hulp staan centraal en economische instituties als geld en rente worden afgewezen omdat het machtsinstrumenten bij uitstek zouden zijn. Het netwerk zou de deelnemers onafhankelijker moeten maken "van de overheid die nu beschikt over een nauwelijks begrensd lijkende macht", aldus Wim Smit, de 'Robin Hood' van de Rotterdamse werklozen. Veel deelnemers ontvangen een uitkering en hebben de afgelopen jaren de toegenomen terreur van de arbeidsbureaus en sociale diensten aan den lijve ondervonden. De Grote Economie blijft voor hun veelal afgesloten en een eigen netwerk behoort daarom tot een uitstekende mogelijkheid de bewegingsvrijheid van de uitkeringsgerechtigde te vergroten. Alhoewel voor velen 'werkloosheid' het bindende element vormt, pleit een kleine groep - waaronder Bert van Wakeren[31] - tevens voor organisatie binnen de kapitalistische economie (het argument van de *twee wegen*: een dialoog tussen "speldenprikkers" en "uitstappers").
Het ontvangen van een uitkering wordt door menig anarchist echter niet als 'politiek correct' beschouwd maar de deelnemers maken duidelijk dat de uitkering geen voorrecht is maar een levensnoodzaak. In Rymke's woorden: "Je kan een uitkering zien als een soort smartegeld: je bent buiten jouw schuld in een ekonomies systeem terecht gekomen waarmee je het niet eens bent, waarin je je niet thuis voelt en waaraan je je ook niet geheel kunt onttrekken; dan moet dat systeem, dat jou de kans niet biedt geheel te leven zoals je dat zou willen, jou maar helpen tenminste te overleven". Een soort afkoopsom dus.[32] Maar niet alleen de overheid wordt als boosdoener aangewezen. Te Appelscha werd de hand ook stevig in de eigen boezem gestoken en werd geklaagd over het gebrek aan inzet en solidariteit (zo verdween er vijftig piek uit de kassa van Rampenplan). Een sterke wervingskracht gaat in dit overleg uit van 'succesvolle dwarsliggers' (Atalanta, Rampenplan[33] en de VAKgroep[34]) die de dagelijkse praktijk vertegenwoordigen. Het merendeel van de leden echter discussieert weliswaar over een *dwarse* economie maar is - helaas - vaak niet als vertegenwoordiger van een stukje *dwarse* economie bij het overleg betrokken.
Uniek in dit overleg acht ik de *checklist* die deelneemster Weia opstelde waarin een scala van gedachten, ideeën, visies, meningen en standpunten werd weergegeven.[35] Dat discussieert lekker en maakt duidelijk hoe divers de motieven en ideeën zijn. Het zou niet onaardig zijn de lijst steeds opnieuw uit te breiden zodat er een 'encyclopedisch' overzicht ontstaat van de ingrediënten van een vrije economie. Op filosofisch gebied blijft dit overleg met twee grote problemen worstelen: Is zelfdiscipline de kern van het anarchisme? 'Rolt' het anarchisme rechtstreeks uit de Verlichting voort?

LETS

Minder anarchistisch maar traditioneel verwant aan de libertairen zijn de zoge-

naamde 'georgisten' - de erfgenamen van Henry George[36] - die zich in de Stichting *Grondvest* hebben georganiseerd. Het kwartaalblad Grondvest publiceert veelvuldig over economie en ecologie en heeft een sterk ideologische inslag: de vooruitgang (economische groei) is inherent gekoppeld aan sociale en ecologische achteruitgang. Vandaag propageert men een 'holistische' benadering van economische vraagstukken en zoekt naar aansluiting bij de ecologische beweging, het conciliair proces (kerken), de boerenbeweging en het 'economie-overleg' van het LAS. Men heeft veel belangstelling voor de 'ontschaarsing van tijd en geld'[37] (Raf Janssen), voor een basisinkomen, en voor wederkerige-hulp-netwerken zoals de LETS (Local Exchange Trading Systems). Zowel Aktie Strohalm[38] als Grondvest en het 'economie-overleg' tonen een pertinente belangstelling voor de LETS die in Australie, Canada en Engeland al vele jaren met succes draaien. Een LETsysteem bestaat uit een kleinschalige groep mensen die elkaar diensten verleent op lokale, onafhankelijke en non-profitbasis.[39] Bij 250 deelnemers wordt een nieuw LETsysteem in het leven geroepen. In principe is uitwisseling van alle goederen en diensten mogelijk. De LETS functioneren vooral op het platteland omdat daar de sociale verbanden sterker zijn dan in de steden. In de stedelijke cultuur zou bewonerszelfbeheer een welkome aanvulling op de LETS kunnen betekenen. In een eerder bestek ben ik ingegaan op het zelfbeheer als een stedelijk economisch alternatief.[40]
Terecht concludeerde Sandra Branderhorst in *Lekker Fris*: "Na alle theoretische verhalen over kleinschalige, andere economie, is het een verademing om te ontdekken dat er aan dit thema ook praktische invullingen gegeven zijn". Zo'n praktische invulling vinden we in Amsterdam waar een LETsysteem al enige tijd draait. Een groep mensen - vooral in de leeftijd tussen de twintig en dertig jaar - stelt zich middels kleine biografietjes aan elkaar voor en biedt uiteenlopende werkzaamheden aan. Deze aanbieders hebben op hun beurt weer recht op wederkerige activiteiten en vragen het netwerk om goederen en diensten die zij nodig hebben. De LETS maken geen gebruik van geld en het aantal geleverde werkuren fungeert als administratieve rekeneenheid. Zo onderscheidt het Amsterdamse LETsysteem beroepsmatige vakken (zoals kapperswerk), emotionele contacten (praten en luisteren), eten (koken), doe 't zelf-kluswerk (tuinonderhoud), kleding (reparatie en ontwerpen), goederen (meubels en fietsonderdelen), huishoudelijke activiteiten (babysitting), kantoorwerkzaamheden (administratie), lessen (muziek en talen), ateliers (huur en verhuur), new age (massage en tarot-consults) en andere diensten.[41] Binnen korte tijd zullen ook in Nijmegen, Deventer en Wageningen LETsystemen worden opgezet.

De LETS tonen aan dat het principe van de wederkerige hulp springlevend is. Bovendien kunnen dergelijke netwerken binnen en naast *allerlei* samenwerkingsverbanden gerealiseerd worden, denk eens aan de plaatselijke voetbalclub, het circuit van rockbands, een vereniging van ateliergebruikers, een willekeurige buurt in een stad, bedrijfsorganisaties...De huidige economie - hoe Kafka-achtig zij ook is ingericht - kent voldoende "verscholen plekjes" waar wederkerige hulp kan floreren.

Het genoemde maandblad *Lekker Fris* publiceert ook regelmatig op aantrekkelijke wijze over economie. De redacteuren kritiseren gaarne het oeverloze gebabbel over een 'andere' economie en manen de participanten toch vooral met 'werkbare' voorstellen te komen. Columnist Gabriel stelt helder dat de huidige tijd geen behoefte heeft aan abstracte discussies: "Zelfbeheer als thema van massabijeenkomsten, voorlichtingsprojecten op scholen over linkse infrastruktuur of spektakelblokkades voor een dwarse economie zijn toch echte ireëel geworden. Dat is geen crisis, maar een verandering. Mensen willen niet iets abstrakts. Ze willen aan de slag. Ze willen tips hoe het anders kan. Voorbeelden uit de praktijk moeten de diskussie voeden [...] Wij zijn er nog lang niet aan toe om het over een andere ekonomie te hebben".[42]

ANARCHISTEN

Na het verschijnen van de economiebrochure besloot de Werkgroep Economie[43] binnen de Vrije Bond het debat voort te zetten en te koppelen aan het economie-overleg. In 1991 verscheen in de *Anarchist Discussion Series* van Freedom Press (Londen) een aflevering die geheel aan het economie-vraagstuk gewijd was.[44] De auteur John Griffin is onder meer correspondent van het tweewekelijkse *Freedom* en staat bekend als een gedreven anarchist die al jaren voor praktische en werkbare alternatieven pleit. Het boekje werd hier ten lande ook ontvangen.[45] Griffin concludeert in navolging van Bert Altena dat anarchisten op economisch gebied steeds in de achterste wagon van de voortdenderende trein hebben gezeten. Als Constandse in zijn *AS*periode verwerpt hij niet bij voorbaat instituties als geld, rente, markt, grootschaligheid en technologie maar beklemtoont hij dat de afwenteling van hiërarchie en dwang centraal dient te staan in een bevrijdende economie.

In een bijdrage aan de discussie in *Buiten de Orde* (4, 1992) expliciteerde hij zijn standpunten. Zijn conclusie luidde dat het syndicalisme en anarcho-communisme onvoldoende 'werkbaar' zijn gebleken en dat vooral de collectivistische benadering perspectief lijkt te bieden.[46] Ervaringen in Mondragon en in Engeland (*Lucas Combine*) wijzen uit dat horizontaal georganiseerde bedrijven met flexibele en pluriforme financieringsvormen een alternatief blijken voor de autoritaire bedrijfsvoering.[47] Ook Griffin richt zich op de Grote Economie en zoekt naar praktijkvoorbeelden die werkers aanmoedigen hun bedrijf of werkplaats onder gemeenschappelijk beheer te brengen. Dat dergelijke geluiden geen toekomstmuziek zijn bewezen onlangs twintig Noordhollandse plafondbouwers. Na het failliessement van plafondbouwer Mors hebben zij in maart 1994 een werkplaats in zelfbeheer opgezet. De werkers waren het beu te moeten functioneren als loonslaven in een op groei gerichte onderneming. Hun belangrijkste conclusie luidde dat zelfbeheer en een horizontale bedrijfsvoering de sfeer en solidariteit verhoogd hebben waardoor werken niet langer *overleven* is.[48]

De reacties op Griffins praktische handreikingen kwamen vooral uit de anarchistische hoek. Peter Zegers (redacteur van *De Vrije Socialist*) en Weia Reinboud (Atalanta & LAS) hekelden zijn 'reformistische' visie. Peter achtte Griffins kritiek van de kapitalistische produktiewijze te gering[49] en Weia verwoordde een zuiver-anarchistisch

standpunt zonder al te veel concessies te doen aan de hoogdrempeligheid van het anarcho-communisme.[50] Het debat spitste zich toe tot een aantal thema's: Is de huidige vrije markt vrij? Bezit geld een intrinsieke subjectieve waarde? Is Utopia dood of heeft ieder zijn eigen definitie van Utopia? Moet de technologie ons pessimistisch stemmen? Kan ieder grootschalig bedrijf gedecentraliseerd worden? Tot op heden zijn nog geen bevredigende antwoorden geformuleerd maar duidelijk is wel dat het debat haar doel enigszins voorbij schoot. Opnieuw werd de 'werkbaarheid' naar de achtergrond verschoven en stelden anarchisten fundamentele vragen van vooral theoretische aard.

Het debat woedt nog altijd en onlangs publiceerde *Buiten de Orde* (1, 1994) de zevende aflevering uit deze discussie waarin Weia en John nogmaals de degens kruisen maar uiteindelijk ook dichter bij elkaar lijken te komen.[51] Ludwig Glabbeke (Libertaire Studiegroep Gent) waarschuwt terecht voor het gevaar dat de discussie dreigt te verzanden in de schijntegenstelling pragmatisme-utopisme.[52] De gedachte leeft momenteel om de participanten *live* met elkaar te laten debatteren. In dit verband organiseert de Vrije Bond op zaterdag 11 juni 1994 in het Humanitasgebouw, Pieter de Hoochweg 110 te Rotterdam Het Kleine Economie Debat; een zaaldiscussie met een forum waarin verschillende sprekers - waaronder John Griffin en Ludwig Glabbeke - libertair-economische problemen zullen inleiden.

Tot slot enkele korte opmerkingen over het meest theoretische deel van de discussie. Deze wordt bepaald door de vraag naar het belang van het *oude* anarchisme. Sommigen hebben een hernieuwde belangstelling gekregen voor het niet-utopische anarchisme van onder meer Proudhon die pragmatisch de 'werkbaarheid' voorop stelde. Het ontbreekt me hier aan ruimte uitvoerig op deze discussie in te gaan.[53] Maar opmerkelijk is wel dat mensen die al te vatbaar zijn voor Grote Verhalen zich steeds ongemakkelijker voelen ten opzichte van hun Oude Helden. Daarom een vraag aan het economie-overleg: komt het anarchisme werkelijk uit de Verlichting voort of betreft het een genuanceerde reactie? (Denk onder meer aan de sympathie van anarchisten voor Rousseau die provocerend zijn horloge wegslingerde of aan de belangstelling onder Nederlandse anarchisten - als Constandse en Van Dooren - voor het werk van de wetenschapscriticus en mysticus Jean Marie Guyau.)

Behalve Proudhon wordt vandaag een vergelijkbare inspiratie geput uit het werk van de *proudhonist* Silvio Gesell die gepromoot wordt door niemand anders dan de econoom Jan Tinbergen. Gesells werk is een pleidooi voor een 'vrij economie' met een oorlogsverklaring aan fenomenen als rente, geld en groei. De 'Marx van de anarchisten' vindt een warm onthaal bij de landelijke vereniging Aktie Strohalm die net als Grondvest de milieuproblematiek koppelt aan de sociale en armoedeproblematiek.[54] Strohalm huldigt enerzijds libertaire opvattingen (kleinschalige verbanden van onder-op, zoals de LETS) maar blijkt anderzijds niet afkerig van autoritaire maatregelen (zoals de eco-tax). Serieuze vraagtekens plaats ik bij haar streven naar "grootschalige beperkingen en kleinschalige vrijheid".[55] De Strohalm-argumenten werden verder uitgewerkt in het aardige boek *Het gelijk van het genoeg* (Utrecht

1992), geschreven door de groene econooom Henk van Arkel.
Bij onze Oosterburen is Gesell al jaren onderwerp van discussie onder groenen en anarchisten. De theoretische en ideologische debatten treden hier traditiegetrouw meer op de voorgrond. Het laatste jaar echter heeft de vraag of Gesell nu als een vroege protagonist van het anti-semitisme en het 'Eigen Volk Eerst-syndroom' beschouwd moet worden de gemoederen hevig in beweging gebracht. De kolonie waar Gesell aan het begin van deze eeuw experimenteerde met zijn *Freigeld* zou principieel anti-semtische uitgangspunten hebben gekend. Het rommelt wel vandaag: in de Verenigde Staten zien we pogingen Georges Bataille als (links)fascist te karakteriseren (Vollin) en Sorel te herwaarderen (Lasch); vanuit Zwitserland hebben anarchisten betoogd dat "Proudhon meer voor het fascisme dan het anarchisme betekend heeft" (Portmann & Zweidler); en nu dan weer de 'kwestie Gesell' die menig kolom van *Contraste* - het maandblad voor zelfbeheer - weet te vullen.[56] Alsof De Muur nog steeds bestaat...

DAGELIJKS LEVEN

Tot zover het debat. Ik geef toe dat bovenstaand verhaal verre van coherent is, maar ik heb me dan ook *zappend* door het informele economie-overleg bewogen om de *AS*lezers een blik te gunnen in de keuken van de libertaire economie. In die keuken heeft *Lekker Fris*columnist Gabriel het laatste woord: "De ingredienten van de soep moeten we boven tafel krijgen om elkaar recepten te kunnen aanbieden. Niet een pan met heet water voorzetten en dan verwachten dat iedereen daar wel soep in ziet".[57] Ik geloof dat daarmee de sfeer van het debat juist getypeerd is. Inhoudelijk overheersen helaas nog al te vaak de Grote Verhalen die we als de keerzijde van de Grote Verarming van het dagelijks leven mogen beschouwen. De tweedeling van de samenleving is ook in anarchistische kringen merkbaar en de onverminderde criminalisering van werklozen heeft velen gebracht tot de woorden van een dichter die eens mompelde:

Gone too far
Gone too far to love you World
I know too much to call you Home[58]

Is het verwonderlijk dat deelnemers aan het debat "zoeken naar een samenleving waar men zich meer thuisvoelt dan in de huidige"?[59] Werklozen, jongeren, ouderen, migranten en zieken worden gedegradeerd tot inproduktieven waarvoor klaarblijkelijk andere maatstaven gelden. In het beste geval mogen werklozen in het kader van de banenpools nog opdraven als stadswacht of tramcontroleur. Glimlachend wentelt de autoritaire consumptiesamenleving de verdediging van haar economie af op *losers* en *drop outs*. Maar werkbare en libertaire initiatieven - zoals zelfbeheer en de LETS - stuiten de opmars van de de kolonisering van het alledaagse. Zij dwingen de deelnemers *eigen* plekken en netwerken te creeeren waardoor de kans op *authentiek leven* danig vergroot wordt. Alleen al om die reden is de economie-discussie toch zinvol.
Toch is het *deze* samenleving waarin ik me thuis wil voelen - en ik kan mijn verlangen naar "verscholen plekken" slechts trachten te delen met anderen.[60] Dat geldt tevens voor mijn ambivalente houding ten opzichte van onze economie waarin het consumeren van modellen en ideologieën een consumptie van macht geworden is. Ik heb het te druk

mijn dagelijks leven te bevrijden - meegevoerd door het besef dat ons verlangen nooit gestild kan worden en nieuwe artikelen en illusies niet bevredigen. De cybernetische economie strekt zich uit van de wieg tot het graf: van geboorteplanning tot crematieverzekeringen, van consumenten tot *entrepreneurs*, van MTV-*lifestyles* tot anarcho-communistische propaganda.
Een ieder die deze *tweede-hands* werkelijkheid onderschrijft kan slechts erkennen dat de huidige sociale context waarin we ons bevinden ons leven verarmt. Een vrije economie beoogt de bevrijding van het dagelijks leven, en daarom kun je, zoals Wim van Dooren schreef, "met meer of minder succes proberen proberen de anarchistische mentaliteit in een levenshouding te realiseren. Als dit niet voor honderd of misschien zelfs niet voor vijftig procent lukt, dan is dit geen bewijs tegen het bestaan van een mentaliteit, maar is dit een bewijs voor de ellendige situatie waarin onze wereld zich bevindt, waarin een dergelijke vrijheidslievende mentaliteit slechts met de grootst mogelijke compromissen in de praktijk kan worden gebracht".[61]

Klinkt dat pessimistisch? Gelukkig zijn er "verscholen plekjes die het schaarstemonster vergat" en blijkt er steeds een "strand onder het troittoir" - anders zouden we ontmoedigd raken. Want, wie voorspelde het potje voetbal in Alcester? Wie voorzag *Dada* of the *Sex Pistols*? Wie zou geloven dat vijftien met mokers gewapende indianen ooit een Mexicaans dorpsstadhuis zouden recyclen? Wie hield het voor mogelijk dat plafondbouwers anno 1994 met arbeiderszelfbestuur zouden gaan experimenteren? Of om met de woorden van Freek Kallenberg te besluiten: "Onbeperkte mogelijkheden moeten we creëren. Niet om alles te kunnen kopen, maar om alles te kunnen maken, activiteiten te ontwikkelen, te kunnen leven en handelen, of om gewoon niks te kunnen doen".

NOTEN

1. Frank Steenkamp, 'Waarom economie uit is, en geneeskunde in', in: *Quod Novum* 23-2-1994, 6. - 2. 'Nationale elite moet de economie redden', in: *NRC-Handelsblad* 5-2-1994. - 3. Over de complexiteit van dit netwerk, vgl. Martin Jelsma, 'Duistere Machten. Het komplot in de transparante samenleving', in: *NOX: Actiones in Distans* (1, 1991) 113-124. - 4. Voor een libertaire kritiek van het postmodernisme, vgl. John Zerzan, 'The Catastrophy of Postmodernism', in: *Anarchy. A Journal of Desire Armed* (30, 1991) 16-25. Daar tegenover staat een pleidooi voor een postmodern anarchisme, zoals gepresenteerd door Guy van Gestel, 'De relativiteit van het politieke standpunt. Anarchisme in een post-ideologische tijd', in: *Perspectief. Anarchistisch Tijdschrift* (Gent) (33, 1994) 11-17. - 5. Exene Cervenka, *Virtual Unreality* (2.13.61 Los Angeles 1993). - 6. Een uitstekende relativering en nuancering van het anarchisme treffen we aan in Irene Janze [et al.], *Gebroken Wit. Politiek van de kleine verhalen* (Amsterdam 1992). - 7. Raoul Vaneigem, *Handboek Voor De Jonge Generatie* (Amsterdam 1978, eerste druk Parijs 1967). - 8. vgl. Wim van Dooren, 'Anarchisme als levenshouding', in: *De Vrije Socialist* (1, 1993) 11-13. Van Dooren besefte deze ontwikkeling ter dege en maakte de 'klassenstrijd' tussen libertair en autoritair tot het speerpunt van zijn anarchisme dat een praktische levenshouding geworden is en de ideologische arena achter zich gelaten heeft. - 9. Het begrip 'authentiek' is beslist minder vaag dan het op het eerste gezicht schijnt, vgl. Feral Faun, 'Radical Theory: A Wrecking Ball for Ivory Towers', in: *Anarchy* (38, 1993) 53. - 10. Greil Marcus, *Lipstick Traces. A Secret History of the Twentieth Century* (London 1989). Aardig is ook het artikel van Janny Groen over Marcus' werk, "Ik weet bijna zeker dat Johnny Rotten nooit van Dada had gehoord", in:

De Volkskrant 29-7-1989. - 11. Voor de wortels en opvattingen van deze 'beweging', vgl. Bob Black, 'Ouit While You're Ahead', in: *North American Anarchist Review* (5, 1991), 2-3. - 12. Tevens gepubliceerd in, Anton Constandse, 'Het vraagstuk van de macht', in: *Anarchisme: inspiratie tot vrijheid* (Amsterdam 1979), 93. - 13. vgl. Een interview met de redactie van De RAAF in *Anarchy. A Journal of Desire Armed* (28, 1991) 14-15, 'News from the Netherlands' (anoniem) in hetzelfde tijdschrift (30, 1991) 32-33; Stefan van Glabbeek, 'Netherlands: Anarchism Today', in: *Instead of A Magazine* (55-56 1992/93) 63-65; Marcel Theunissen, 'The Value of Anarchist Papers', in: *Freedom* 7-8-1993; Hans Ramaer & Thom Holtermann, 'Clara Wichman and the End of Criminal Law', in: *The Raven* 22: *Crime* (1993); Siebe Thissen, 'More of Big Brother. A Letter from Rotterdam', in: *Freedom* (8-1-1994); Thom Holtermann, 'A Free United Europe', in: *Freedom* (22-1-1994 en 5-2-1994). - 14. Freek Kallenberg, 'Gemene gronden, oneindige verlangens. Leven aan gene zijde van de schaarste', in: Irene Janze [et al.], *Gebroken Wit*, 13-40. - 15. Sadie Plant, *The Most Radical Gesture. The Situationist International in a Postmodern Age* (London-New York 1992), 66-69. - 16. In de Vrije Bond-discussie wordt steeds gesproken van een bevrijdende economie. Dit begrip werd geintroduceerd door de Rotterdamse syndicalist Leen Brusselman (zie noot 18). - 17. Piet de Geus, 'De visie op sociaal-economische ontwikkelingen is onderontwikkeld', in: *De Vrije* (8, 1989) 7-8. - 18. Leen Brusselman, 'Bevrijdende economie. Op zoek naar een anarchistisch alternatief', in: *Buiten de Orde* (4, 1990) 7-8. - 19. 'Milieuwet nekt popcultuur', in: *Trouw* (22-2-1994). - 20. Siebe Thissen, 'Als iemand verdrinkt moet hij wel eerst om hulp roepen'. Op bezoek bij de Libertarische Kring Schiedam, in: *Buiten de Orde* (4, 1990) 9-11. Een reactie van Stefan van Glabbeek verscheen in *BdO* (1, 1991), 28. - 21. Lev Chernyi, 'Individualism Reconsidered', in: *Anarchy* (30, 1991) 9. Hij reageerde hiermee op Joe Peacott van wiens hand in *Buiten de Orde* (2, 1992) het artikel 'Individualisme is geen anarcho-kapitalisme' verscheen. - 22. Rotterdam 1991. 32 pagina's. Samengesteld door Leen Brusselman en Siebe Thissen. Te bestellen voor fl. 4,- (inclusief porto), postbus 31067, 3003 HB Rotterdam. - 23. Jos van Golde, 'De moeizame weg van een ideaal', in: Brusselman & Thissen, *Bevrijdende Economie*, 15-17. - 24. Ries Agterberg (red.), 'Op bezoek bij de andere kant van Spanje (Spanje-special met 15 pagina's indrukken, vraaggesprekken en praktijkvoorbeelden)', in: *Buiten de Orde* (4, 1991) 1-15. - 25. Een gunstige uitzondering is het Amerikaanse kwartaalblad *Libertarian Labor Review* dat het afgelopen jaar een prima bijdrage leverde aan de economie-discussie door haar publicatie van de Principles of Libertarian Economics. Het betreft hier een vertaling - gepubliceerd in drie afleveringen - van het boek *Economia Libertaria*, geschreven door de helaas vorig jaar overleden econoom en anarchist Abraham Guillen. De schrijver maakte tijdens de Spaanse burgeroorlog deel uit van de CNT en de FAI. Hij bracht vele jaren in ballingschap door in Argentinie, Uruguay en Peru waar hij als journalist en econoom werkzaam was. Terug in Spanje doceerde hij tot aan zijn dood 'decentrale economie' aan de Vrije Univeriteit van Madrid. Twee thema's beheersen zijn werk: de Spaanse collectivistische economie van de jaren dertig was succesvol omdat de 'praxis' en niet een 'a priori-theorie' centraal stond; de anarchistische economiekritiek verdient meer wetenschappelijke aandacht en minder utopisme. Daar Guillen's werk helaas onbesproken blijft binnen het economie-overleg moet ik met een voetnoot volstaan. De afleveringen werden gepubliceerd in *LLR* 14 (1992/93), 15 (1993) en 16 (1993/94) en zijn ook via de Vrije Bond verkrijgbaar (Postbus 31067, 3003 HB Rotterdam, o.v.v. A-versie/boeken). - 26. vgl. Leen Brusselman, 'Arbeid is een weldaad', in: *Buiten de Orde* (4, 1992) 25. - 27. Het begrip dwarse economie werd geïntroduceerd door de eco-anarchiste Weia Reinboud die we vooral kennen als woordvoerster van Atalanta en het LAS. Zij publiceerde een groot aantal artikelen over (eco)anarchisme en pleit voor een federatieve (dwarse) economie naast, binnen of dwars door de bestaande economie. - 28. Ludwig Glabbeke van de Libertaire Studiegroep publiceerde het artikel 'Economiekritiek is nodig op drie nivo's' dat werd opgenomen in Brusselman & Thissen, *Bevrijdende Economie*, 12-14. - 29. Rymke, *Dwarse economie*, pamflet voor de deelnemers aan het overleg, ongedateerd. In een bewerkte versie verscheen haar verslag in *NN* (145, 1993) onder de titel 'Op zoek naar een dwarse economie'. - 30. Wim Smit, 'Arbeidsplicht? Andere Economie!', in: *De Vrije Socialist* (1, 1993) 20. - 31. Dit blijkt onder meer uit een vraaggesprek met Bert van Wakeren over economie; 'Ik heb niks meer te zoeken in de grote stroom',

in: *Buiten de Orde* (2, 1994). - 32. Een typerend voorbeeld van de uitstoot van mensen uit de Grote Economie beschreef Roger Slegers, 'We hebben toch een goed gesprek gehad? Terugblik van een eruitgegooide wachtgelder', in: *Buiten de Orde* (2, 1993) 12-15. - 33. Een portret van Rampenplan publiceerde *Recht Voor Allen Van Onder Op* in haar Appelscha '93-nummer, p. 20-22. - 34. Over de VAKgroep, vgl. Kees Brinkman, 'Geld is vies, maar we kunnen het goed gebruiken', in: *De Vrije Socialist(e)* (juni 1992) 22-24. De VAKgroep gaf onlangs bovendien een mooie brochure uit waarin haar doelstellingen, structuur en activiteiten geformuleerd worden: VAKgroep, Lauwerecht 55, 3515 GN Utrecht. - 35. Weia, *Diskussiestukken voor het weekeinde over Dwarse Economie op 11 & 12 december (1993) en ook voor later* (8 pagina's). - 36. Henry George publiceerde in 1879 zijn befaamde boek *Progress and Poverty* dat ook in anarchistische en syndicalistische kringen bestudeerd werd. De Nederlandse vertaling is van de syndicalist H. Kolthek (1938). - 37. Raf Janssen, *Arbeid, Tijd en Geld Ontschaarsen. Een nieuwe kijk op armoede en burgerschap* (Utrecht 1992). Janssen stelt de ontwikkeling van de samenleving zelf ter discussie en kritiseert het opgevoerde tempo dat arbeid, tijd en geld aan de moderne mens opleggen. - 38. Aktie Strohalm heeft een uitgebreid info-pakket samengesteld over de LETS: Oude Gracht 42, 3511 AR, Utrecht. - 39. Over de LETsystemen wordt momenteel veel gepubliceerd. Twee uitstekende en recente artikelen zijn: 'Wat is een LETSysteem?', in: *Grondvest* (4, 1993) 15-21; Sandra Branderhorst, "Let's make a difference'. Kleinschalige ruileconomie in de praktijk', in: *Lekker Fris* (48, 1994) 7-9. In de *Willem de Ridder Krant* (3, 1994) tref je een interview aan met Lea Harrison, een van de pioniers van de LETS. Op het economie-overleg circuleerde tevens een paper - Tjeerd de Boer, Alternative Money Systems (Universiteit Wageningen, april 1993, 6 pagina's ongepubliceerd) - waarvan de inhoud aansluit op opvattingen die achter de LETS schuilgaan. De Boer behandelt 'vrij' en 'groen geld' en gaat expliciet op de LETS in. Een vertaling verschijnt nog in *Buiten de Orde*. Inmiddels organiseerden Grondvest en Strohalm in Nederland al symposia rondom de LETS en ook in Leuven vond op 10 maart j.l. een discussieavond plaats waarin de LETS en een dwarse economie centraal stonden (zie *De Nar* 90, 1994). - 40. vgl. Siebe Thissen, 'Stroop op die mouwen. Zelfbeheer als breekijzer in de stedelijke ommuring', in: *De Vrije Socialist* (1, 1993) 16-19. Dit artikel werd tevens opgenomen in het maandblad *Konfrontatie* (30, 1994) 38-42. - 41. De brochures Lets come together en Lets do it!, beide uitgegeven door Amsterdam LETS, zijn te bestellen via: Jan Hanzenstraat 26-3, 1053 SR Amsterdam (020-6892202). - 42. Gabriel, 'Mijn melkzuur draait dwars', in: *Lekker Fris* (48, 1994) 11. - 43. Een werkgroep waarin vooral ook Leen Brusselman, Karl Kreuger, Betty van der Klaauw en Wim Smit de discussie stimuleren. Bij de samenstelling van dit verslag mocht deze noot niet ontbreken. - 44. John Griffin, *A Structured Anarchism. An overview of libertarian theory and practice* (London 1991). - 45. vgl. Ries Agterberg & Siebe Thissen, 'Wolven in Schaapskleren? Zelfbeheer: illusoire oases of verantwoord alternatief', in: *De Vrije Socialist(e)* (juni 1992) 36-39. - 46. John Griffin, 'Meer licht in het zwarte gat', in: *Buiten de Orde* (4, 1992) 3-7. - 47. De laatste *The Raven* (23, 1993) is getiteld 'Spain Under Franco And After' en bevat een aantal artikelen over de economie van het zelfbeheer waaronder het in dit nummer van *De AS* opgenomen artikel over Mondragon. - 48. Kenmerk TV zond op woensdag 23 februari 1994 een documentaire uit over plafondbouwbedrijf De Banier dat momenteel draait als een volwaardig bedrijf in zelfbeheer, zonder hierarchische verhoudingen en met gedeelde verantwoordelijkheid. - 49. Peter Zegers, 'Bevrijdende economie tussen markt en staat', in: *Buiten de Orde* (1, 1993) 10-12. - 50. Weia Reinboud, 'Meer ideeen alsjeblieft', in: *Buiten de orde* (1, 1993) 8-10. - 51. Andere participanten waren onder meer de Britse anarchist JPS - 'Hoofdlijnen uit de Britse discussie', in: *Buiten de Orde* (3, 1993) 5-6 - en Stefan van Glabbeek - 'Post-schaarste economie en geld', in: *Buiten de Orde* (1, 1994) 19-20. - 52. Zijn waarschuwing zal als achtste discussie-bijdrage in *Buiten de Orde* (2, 1994) worden opgenomen. - 53. vgl. De aandacht van Marli Huijer voor Proudhon in haar 'De kracht van het alledaagse. Het postmoderne van het anarchisme', in: Irene Janze [et al.] *Gebroken Wit*, 97-125. Verder, Siebe Thissen, 'Het postmodernisme van die dekselse Proudhon', in: *Buiten de Orde* (2, 1993) 6-10 en 'Authority and the Future of Anarchism', in: *Freedom* 7-8-1993; en uiteraard de discussie in *De AS* (103, 1993) met een mooie 'oral-history-bijdrage' van Rudolf de Jong (38-45). - 54. Bij Aktie Strohalm (Utrecht) verscheen in 1992 Silvio Gesell's *Het Wonderei-*

land Barataria in een Nederlandse vertaling. Hierin treft de lezer ook de *Robinsonade* aan; een vermakelijke doch leerzame dialoog over economie tussen Robinson Crusoe en een vreemdeling. - 55. vgl. Freek, 'Het gelijk van het genoeg. De economische theorieën van Aktie Strohalm', in: *NN* (130, 1992) 8-9. - 56. vgl. Onder meer de discussies 'Das alte Thema: Silvio Gesell - Fascist oder Anarchist?', in: *Contraste. Die Monatzeitung fur Selbstverwaltung* (106/107, 1993) 13-14, en 'Leserinnenforum: Vom neuen Zeitalter zur Braunen Heilslehre', in hetzelfde tijdschrift (106/107, 1993) 13-14, (108, 1993) 14. - 57. zie noot 30. - 58. Henry Rollins, 'Gone too far', uit: *Decoration*, opgenomen voordracht (1989) en uitgebracht op de CD *Human Butt* (2.13.61 P.O.Box 1910, Los Angeles, California, 90078, USA). Tevens verkrijgbaar in een 6 CD-Box getiteld *Rollins: Deep Throat* (1992, ca. ƒ125,-). Rollins' gesproken-woord opnamen zijn sterker dan zijn boeken en bovendien valt er hier ook veel te lachen. Uitgeverij 2.13.61 brengt veel *anti-civ* literatuur op de markt, waaronder werk van Rollins, Exene Cervenka, Bill Shields, Hubert Selby jr., Joe Cole en Iggy Pop. Over 2.13.61 schreef ik eerder: 'Life sucks, but you're alive!', in: *Buiten de Orde* (3, 1992), 28-30. - 59. De algehele onvrede heeft ook een nieuw nomadisme gestimuleerd waarin werklozen en *anti-civs* op creatieve wijze gestalte geven aan een eigen woon- en leefcultuur. Dit 'unplugged'-streven blijkt een heterogeen antwoord op de homogeniserende werking van de huidige economie, vgl. Siebe Thissen, 'Crazy dreams and high ideals', in: *NN* (150, 1993) 26-27. - 60. Deze gedachten zijn verder geëxpliciteerd in een vraaggesprek met Freek, 'Economie bestaat niet!', in: *NN* (153, 1994) 12-13. - 61. zie noot 7.

ANARCHISME IN BELGIË

Het Belgiënummer van *De AS* (nr. 104/105) bevatte een belangrijk artikel van Jan Moulaert. Tot onze spijt werd nergens vermeld dat Moulaert vorig jaar een proefschrift van 461 pag. voltooide over het anarchisme in België. De volledige titel luidt: *Anarchie, que ton regne Arrive! De anarchistische beweging in België 1880-1914.*

Het in het Nederlands geschreven proefschrift doet recht aan zijn tweetalige titel. Zowel de Franstalige als de Vlaamse anarchistische beweging wordt er in behandeld. Wij hopen op dit proefschrift terug te komen indien er een handelseditie van verschenen is, hetgeen hopelijk spoedig het geval is.

Tevens maken wij de lezers graag attent op een speciaal nummer over de geschiedenis van het anarchisme in België (eveneens met een artikel van Jan Moulaert) van het tijdschrift *Amsab Tijdingen*. De Amsab is het Archief en Museum van de Socialistische Arbeidersbeweging, een - uiterst sympathiek en behulpzaam - zusterinstelling van het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis in Amsterdam. Het adres is Bagattenstraat 174, 9000 Gent; van de Antwerpse vestiging: Lange Nieuwstraat 22, 3000 Antwerpen.

Het inhoudelijk en uiterlijk fraaie nummer over het Belgische anarchisme sluit bijzonder aardig aan bij het Belgiënummer van *De AS*, zonder veel overlappingen en een aantal artikelen over militanten, onder wie de bekende Hem Day.

STEUNFONDS DE AS

Helaas heeft een aantal lezers tot nog toe verzuimd het abonnementsgeld 1994 te betalen. Gebruik de toegezonden acceptgiro of uw eigen overschrijvingskaart voor de betaling van tenminste 28 gulden op postgiro 4460315 van De AS te Moerkapelle. Bovendien vragen we een solidariteitsbijdrage naar vermogen. Inmiddels ontvingen we diverse grotere en vele kleinere donaties, waarvoor dank. Zonder dergelijke bijdragen aan het Steunfonds De AS is dit tijdschrift immers niet te exploiteren!

DE PINCODE VAN KROPOTKIN

Rudolf de Jong

Debatten. Dat lijkt de laatste mode te zijn in de economie. Maar zijn het debatten? Dan denk je toch aan tegenstanders of tenminste aan tegenover elkaar staande meningen. Wat in Nederland als economendebatten over een mondiale markt wordt gepresenteerd doet eerder denken aan brainstorms van managers zonder brains die wegen en voorwensels zoeken om de concurrentiestormen die zij op hun bedrijven zien afkomen af te wentelen, op hun arbeiders en op de Nederlandse samenleving.

Eerlijk gezegd heb ik het tv-spektakel 'Platform globalisering' van onze minister van economie maar laten zitten. Pal voor het begon las ik in hetzelfde nummer van *NRC Handelsblad* (15.3.1994) waarin een stuk stond over het Platform een interview met de Amerikaanse econoom Paul Krugman. "Landen concurreren niet met elkaar zoals bedrijven doen", luidde de kop. Krupman vertelde dat maar een gering percentage van de Amerikaanse markt (10,6 procent van het bruto nationale produkt werd in 1992 geëxporteerd, 11,1 procent geïmporteerd) als wereldmarkt aangeduid kan worden. Voor de Europese markt als geheel gold ongeveer hetzelfde. Maar deze mededeling is voor zo ver ik weet niet ter sprake gekomen in het tv-debat.
Toch wordt er steeds druk gesproken over de goedkope arbeidskrachten in Azië. Die maken de concurrentiepositie van de Europese multinationals kapot. Maar dat hoorden wij toch al zeventig jaar geleden toen Japanse industriële produkten op de wereldmarkt kwamen? Als onze multinationals echt het loodje zouden leggen omdat er in Azië hongerlonen worden betaald, dan lijkt het mij een goed idee om een deel van de winsten die hier nog worden gemaakt maar eens te besteden aan steun voor strijdbare vakbewegingen en mensenrechtorganisaties in Azië die opkomen voor het recht op organisatie van de arbeiders. Loonsverhoging daar zou toch 'onze' concurrentiepositie evenzeer verbeteren als loonsverlaging hier? Helaas, op dit idee is dacht ik geen enkele debater gekomen. De gedachte om onze economie op te krikken door onze managers met hun grote kennis en rijke ervaring van een redelijk stelsel van sociale voorzieningen, eens naar Azië te exporteren om daar de sociale zekerheid op poten te zetten leek mij ook niet onaardig. Maar goed, ik heb geen uitnodiging voor de grote debatten ontvangen.
Wèl las ik aandachtig in de *NRC-Handelsblad* (5.2.1994) het verslag van het gesprek tussen een aantal heren - Timmer van Philips, Wijffels van de Rabobank, Bolkestein van de VVD, Geelhoed van het ministerie van economische zaken en de onvermijdelijke adviseur Arie van der Zwan - die van gedachten wisselden over een 'reddingsplan voor een nationale economie'. Toch aardig dat het neusje van de kapitalistische zalm, de oude idee dat het kapitalisme zich zelf wel redt, los gelaten heeft en zelf - ondanks de ervaringen in Oost-Europa - aan een *plan* denkt.
Het meest interessante voor mij was dat

alleen de de politicus, en nogwel de man van de VVD, aan de samenleving in zijn geheel bleek te denken en opmerkte: "De samenleving is geen onderneming". Met name Timmer leek dit te ontgaan. Je kreeg de indruk of hij zijn saneringen bij Philips als voorbeeld wilde stellen van hetgeen in Nederland diende te gebeuren. Nu heeft hij duizenden mensen op straat gezet, dat wil zeggen afgewenteld op de samenleving. Maar de samenleving kan niet afwentelen op de manier van een onderneming. Timmer's laatste opmerking was: "Ik kan mij nauwelijks voorstellen dat als een gezaghebbende groep mensen tot bepaalde aanbevelingen komt, dat welk kabinet dan ook zoiets ongezien in de la kan gooien." Maar komen juist de 'gezaghebbende' mensen niet tot de meest tegenstrijdige aanbevelingen als het om de economie gaat? En wie zijn hier gezaghebbend? Ik vrees dat er weinig mensen met een modaal inkomen en een modale maatschappelijke positie bij zijn. En dat, als het over werkloosheid gaat, mensen die van een werkloosheidsuitkering moeten leven met meer gezag kunnen praten dan een president van de raad van bestuur van een multinational, zal de heer Timmer waarschijnlijk niet bedoeld hebben. Eén ding lijkt mij wel zeker. Een redacteur van het anarchistenblad *De AS* behoort absoluut niet tot de gezaghebbende mensen die mee mogen praten over een reddingsplan voor een nationale economie. Een goede reden dus om het wel te gaan doen.

Daar is om te beginnen de markt. Dat is de plaats waar goederen geruild worden. Tegen elkaar of tegen een ruilmiddel, geld. In het kapitalisme neemt de markt een uiterst centrale plaats in. Alles wordt koopwaar. En zodra er iets mis gaat beginnen economen en managers over de markt te praten. Nutsbedrijven als de posterijen worden geprivatiseerd omdat zij op de vrije markt beter en goedkoper zouden kunnen functioneren dan bij exploitatie door de staat. Maar spelen markten eigenlijk in alle opzichten nog zo'n grote rol?
Ik noem drie zaken die Nederland bezig houden. De Betuwelijn, de uitbreiding van Schiphol en de hoge snelheidstrein (HST). Als hier het marktmechanisme aan de pas zou komen dan zouden de betreffende ondernemingen, Schiphol en de Nederlandse Spoorwegen niet naar de staat stappen maar naar de markt. De kosten voor de uitvoering van hun wensen zouden voor hun rekening moeten zijn. Ze zouden om te beginnen grond moeten opkopen van de eigenaars van die grond. Die eigenaars zitten dan in een gerieflijke monopoliepositie en bovendien konden zij ook nog wel eens neen zeggen op grond van milieuoverwegingen. Vanwege de monopoliepositie is het al generaties lang mogelijk om te onteigenen, met als vergoeding niet de monopolieprijs, maar de waarde die het te onteigenen land of goed *nu* heeft. Of NS en Schiphol al dan niet geprivatiseerd zijn maakt hierbij niets uit. De kosten van de uitvoering van de projecten komen eveneens ten laste van de samenleving.
We zien dus dat enerzijds met 'economische' argumenten (concurrentiepositie) miljardenprojecten worden bepleit die niet op de economische markt beslist worden maar op de *politieke* markt. Machtsbelangen, pressiegroepen, parlementaire verhoudingen, actiegroepen, en niet de prijzen op de markt geven de doorslag. En wordt er een kosten-baten

analyse gemaakt? Het feit dat men beweert economische en milieubelangen tegen elkaar af te wegen bewijst al dat er geen afweging mogelijk is. Je kan geen appels met peren vergelijken. Pas wanneer je zaken in geld kan uitdrukken kan je vergelijken en kosten-baten analyses maken. En wie kan de gevolgen van geluisoverlast op de mensen zelfs maar overzien? En wat zijn de economische gevolgen van de stress door geluidsoverlast? Bovendien hebben de projecten een 'absoluut' karakter. Je kan een vijfde Schipholbaan niet weer als een lopertje oprollen als het inzicht doorbreekt dat de wereld om ecologische redenen de huidige luchtvaart tot in het oneindige door kan laten groeien en moet overgaan tot luchtschepen die geen landingsbaan nodig hebben. Dit zijn het soort vragen die in de economendebatten niet aan de orde komen.

En de zogenaamde 'economische' argumenten? De beroemde economische groei? Het merkwaardige is dat men hier juist niet mondiaal, zelfs niet Europees denkt. Want dan zou je je afvragen 'waarom een wereldluchthaven Schiphol?' als er in Londen, Frankfurt en Parijs ook wereldluchthavens zijn. We hebben de Amsterdamse haven toch ook los gelaten omdat die naast Rotterdam overbodig was? En het Europese transport, waarvoor de Betuwelijn onmisbaar zou zijn? Jan Juffermans, beleidsmedewerker van De Kleine Aarde schreef vorig jaar (22.11) in *De Volkskrant* een stuk "De Betuwelijn is totaal overbodig". Een tussenkop luidde "Gesleep met voedsel over de aardbol is een ramp op zich". Juffermans betoogde onder andere: "Het bevorderen van spreiding van produktie en uitwisseling van recepten en produktiemethoden kan veel vervoer voorkomen: vervoerpreventie. (...) Voor we dus nog meer infrastructuur gaan aanleggen, zou het verstandig zijn eens te gaan kijken in al die wagens en wagons die dagelijks maar heen en weer rijden, en een spoor van maatschappelijke kosten achterlaten."

Bij het geroep om groei worden de *maatschappelijke kosten* niet meegenomen. Wat als groei wordt voorgesteld, is het groei van de één ten koste van de andere. De één is altijd een - doorgaans heel of half monopolische - machtige economische eenheid. De andere zijn altijd de anderen. Ook puur economisch gezien betekent groei vaak armoede en niet alleen in de Derde Wereld. De groei vernietigt vaak de markt en brengt er een monopoliepositie voor in de plaats. En zelfs binnen het monopoliebedrijf is dit het geval. Telefoneren naar landen als Ecuador wordt goedkoper, van Rotterdam naar Amsterdam duurder. Dat is verarming van Nederland. Er moet zo nodig een HST (Hoge Snelheidstrein) komen. Maar welke en hoeveel mensen profiteren daarvan? Voor de modale forens zijn er steeds minder OTR treinen (dat zijn Op Tijd Rijdende treinen).

Het pleidooi van Juffermans is overigens ook een pleidooi voor de markt en de versterking ervan. De drie genoemde projecten zullen als zij uitgevoerd worden de markt juist inperken. De keuzes zijn gemaakt voor jaren, zo niet generaties, de klanten - toch koning op de markt - hebben niets te vertellen.

D66 bepleit de mogelijkheid van referenda in Nederland. Mij is nooit helemaal duidelijk geworden in welke gevallen zij een referendum wil. Misschien zou het niet zo gek zijn om in dit soort zaken, waarbij het om een belang van een economisch monopolie gaat en

het marktmechanisme uitgeschakeld is een referendum uit te schrijven.
"Alles goed en wel" zal de lezer die thuis is in oude socialistische en anarchistische opvattingen, wellicht vragen, "maar je bent nu bezig een pleidooi voor de markt te houden en de markt dat was toch altijd een bij uitstek kapitalistische categorie? De socialisten en anarchisten wilden toch de markt en zelfs het geld afschaffen en vervangen door een eerlijke distributie? Want als je geen cent hebt dan heb je er toch ook weinig aan dat op de markt je gulden een daalder waard is?"
De gedachte dat de markt en het geld met het kapitalisme zouden verdwijnen was vrij algemeen onder de socialisten. Bij de marxisten overigens meer dan onder libertairen. Tegenover het 'ieder voor zich', de concurrentie en het winstbejag, de ongelijkheid op de markt onder het kapitalisme kwam de idee: "Van ieder naar vermogen. Voor ieder naar behoeften."
De alternatieven voor de markt - de centraal geleide planeconomie, gemengde systemen, hebben niet gebracht wat er van gehoopt werd, en voor socialisten was dat uiteindelijk 'de administratie der dingen'.
De socialistische aangrijpingspunten - en aanvalspunten op het kapitalisme - golden het eigendom van de produktiemiddelen en de er uit voortvloeiende zaken als winst, uitbuiting, grondrente en geld dat uit geld groeit (rente en interest), ander arbeidsloos inkomen. Het tastbare geld - met zijn zichtbare gevolgen, wie het heeft heeft toegang tot alle goederen, wie het niet heeft tot geen enkel - werd soms het symbool van het kwaad gezien, als de fetisj van het kapitalisme. In de Spaanse burgeroorlog is geld wel verbrand.
Het geld en de markt staan thans nauwelijks meer ter discussie in linkse kringen. Ik wil dat ook niet doen. Joop van Santen, die begon als overtuigd marxistisch econoom, kamerlid was voor de communistische partij en nooit ophield socialist te zijn en socialistisch te denken, schreef in zijn boek *Arbeid, plicht en vrijheid* uit 1985: "Afgezien van enkele verdwaasde malcontenten en dito ignoranten is er geen zinnig mens, die een geldloos integraal socialisme eist. Er is vrijwel unanimiteit, dat een volstrekt socialisme zo ongeveer gelijk staat met collectieve suïcide. Zelfs de meest fanatieke sovjet-adherant peinst er niet over het experiment van Stalin in 1930 of de utopie van Marx van 1875 (zie zijn *Kritiek op het program van Gotha'!*) nog eens na te exerceren. Miljoenen afnemers verlangen dag aan dag tientallen miljoenen consumptiegoederen en produktiemiddelen. Voor het richten van de voortbrenging is een kompas noodzakelijk. Dat is in het westerse systeem het marktmechanisme met zijn prijsvorming en geldstelsel. Zonder dat kompas, dat gedecentraliseerde verantwoordelijkheid en besluitvorming mogelijk maakt, staan er achter elke consument ettelijke bureaucraten en politieagenten, die ook weer controleurs nodig hebben." (p.151). Van Santen's laatste boek uit 1991 heet zelfs: *Geld. Teken van geestelijke vrijheid.*
Geld is een middel om het ruilen te vergemakkelijken, het in het verkeer aanvaarde teken van ruilcapaciteit De markt is de plaats waar geruild wordt. Eén van de oudste en meest *sociale* instellingen die de mensheid kent, waardoor niet alleen goederen maar ook cultuur geruild en verbreid werd.
Het anarchisme kent zelfs een paradox ten aanzien van de markt en het geld.

De meer individuele anarchisten waren grotere verdedigers van de sociale instelling die markt heet, dan de communistische anarchisten. Proudhon probeerde met een ruilbank zowel interest te voorkomen als het geld te vervangen door ruil via zijn bank te organiseren. De individualistische anarchisten in Amerika - Josiah Warren, Benjamin Tucker - wilden wel het loon van de uitbuiting bevrijden maar richtten zich niet tegen het geld en de markt. De Duitser Silvio Gesell streefde niet naar vernieting van de markteconomie maar naar een markteconomie zonder kapitalisme. (Over hem verscheen in 1989 bij Karin Kramer Verlag onder de enigszins misleidende titel *Silvio Gesell - 'Marx' der Anarchisten?* een interessant boek, geredigeerd door Klaus Schmitt, met teksten van Gesell, Landauer, Mühsam, Günter Bartsch, Alex von Muralt, Arthur Mülberger en Klaus Schmitt).

De toonaangevende stromingen binnen het anarchisme - communistisch anarchisme, anarcho-syndicalisme - dachten de markteconomie op te kunnen heffen. Al wensten zij het niet te vervangen door bureaucraten en politieagenten; de producenten zouden de distributie zelf, van onder op ter hand nemen. Het 'Van ieder naar vermogen, aan ieder naar behoefte' werd mede door Kropotkin, die het communistisch anarchisme dat deze leuze propageerde en populariseerde, theoretisch probeerde te onderbouwen, de toonaangevende gedachte in de bloeitijd van het klassieke anarchisme. Vandaag de dag doet de leus volstrekt onwezenlijk aan. En toch...

Het 'aan ieder naar zijn behoefte' impliceerde - en je vindt het ook heel expliciet bij Kropotkin - een 'van de grote hoop nemen' van hetgeen waar je behoefte aan hebt. Hierop zal thans de eerste reactie zijn: "Maar dan neemt iedereen een Mercedes, een reis naar de Bahama's, een krat whisky en nog zo het een en ander." Niet alleen Jan Publiek ook het gros van de lezers van *De AS* zal zo reageren. Het is natuurlijk wèl een puur kapitalistische reactie. Een socialistische reactie zou zijn: "Als je wilt dat iedereen van de grote hoop kan nemen dan moet je wel beginnen om een grote hoop te hebben."

Dit laatste was iemand als Kropotkin zich wel degelijk bewust. Hij meende - en niet ten onrechte - dat er een grote hoop was van goederen die in een aantal elementaire behoeften voorzagen: brood, kleding, bescheiden huisvesting en brandstof. Het kapitalistische systeem maakte een eerlijke verdeling onmogelijk, maar de goederen waren in voldoende mate aanwezig of konden althans geproduceerd worden.

En de goederen waarvoor dat niet gold? Waarvan géén grote hoop was omdat zij schaars waren? Kropotkin bracht hier onderscheidingen aan. Sommige goederen waren van meer belang voor bepaalde groepen mensen dan voor andere mensen. En niet in de eerste plaats uit privébelang, maar uit sociaal belang. Zo is het belangrijker dat een dokter een auto heeft dan dat ik er eentje heb. Ziekenwagens. brandweerauto's, politieauto's zijn van meer belang dan dienstauto's van ministers. Deze sociale belangen en behoeften gingen dus voor bij de verdeling van de schaarse goederen. Voor de rest zouden deze artikelen zo gelijkmatig mogelijk verdeeld moeten worden, bij voorbeeld via een distributiesysteem. Economische ontwikkeling en groei hield in dat er steeds meer goederen die nog schaars waren en als luxe werden ge-

zien in overvloed geproduceerd zouden kunnen worden en dus bij de 'grote hoop' gevoegd konden worden. Economische groei als groei van de grote hoop.

Hoe gedateerd en primitief dit alles ook klinkt, een deel hiervan is wel werkelijkheid geworden. Bij voorbeeld met één van onze heiligste koeien, de auto. Op het eerste gezicht een van de minst sociale en meest particuliere van alle goederen. Een auto op zich is echter niets waard. Je moet benzine of gas hebben en je moet wegen hebben om op te rijden. En hoe is het gebruik van die wegen ingericht? Nogal Kropotkiniaans. Wegen zijn schaars, je kan ze niet van de grote hoop nemen. Het gebruik is dan gedistribueerd. Niet via bonnen maar via regels. Je mag alleen de rechterkant van de weg gebruiken. Het gebruik van drukke kruispunten is beperkt door stoplichten. Op sommige wegen zoals autosnelwegen is meer rij-overvloed mogelijk dan op andere, waar je rekening moet houden met fietsers, voetgangers en andere zaken. Op de snelweg kan je als het ware meer ruimte voor de auto van de grote hoop nemen. Sociale belangen voor laten gaan bij de verdeling van de schaarse wegen doen wij altijd. Ziekenwagens, brandweerauto's en politiewagens mogen, als zij hun sirene aanhebben, de hele weg en alle kruispunten voor zich opeisen.
In de auto komen drie verschillende vormen van verdeling samen: markt, distributie, monopolie. De auto zelf en de aanschaf ervan, behoren tot de kapitalistische markteconomie die beheerst wordt door vraag en aanbod, concurrentie en tendenties tot concurrentievervalsing, ondernemersgewijze produktie en bovenal het geld. Bij het gebruik van de auto (zijn gebruiksruimte: de weg) speelt socialisatie met distributie van de op grondslag van gelijkheid en sociale (algemene) belangen een grote rol. Dan de benzine, waar monopolies, kartels, multinationals en staatsbelangen (belasting op benzine; staatsbelangen in de olieproducerende landen) de doorslag geven.
Laten wij eens vanuit dit voorbeeld over de ruimtedistributie voor de auto verder denken. Is het denkbaar om het distributieaspect te versterken door deze naar andere goederen uit te breiden? Voor zo ver mij bekend hebben anarchisten - en andere socialisten - hier weinig over nagedacht. Zou de markt niet zijn aan te vullen met het bovengenoemde distributieaspect? In de wereldoorlogen -en de periode van schaarste van directe levensbehoeften er na - was distributie overal heel gewoon. Je kreeg bonnen voor brood, melk, vlees, tabak, textiel, enz. Het betekende niet dat die produkten gratis werden. Je moest een bon inleveren èn betalen. De steeds schaarser wordende goederen stegen echter niet zo in prijs dat zij, ten gevolge van de wet van vraag en aanbod, onbetaalbaar werden voor Jan Modaal. (Op de klandestiene zwarte markt, waar je zonder bon kon kopen, rezen de prijzen dan ook de pan uit.) Het distributiesysteem bracht natuurlijk een hoop staatsbemoeiïng met zich mee. Toch waren anarchisten er niet tegen want het bracht een stuk gelijkheid. Het is mij onbegrijpelijk dat niemand bepleit heeft om in Oost-Europa waar het marktmechanisme is ingevoerd terwijl er grote schaarste aan primaire levensbehoeften is, tegelijkertijd distributie in te voeren. Nu vervalt een groot deel van de bevolking in een zo bittere

armoede dat velen naar de tijd van de communistische dictatuur terug verlangen en het produktievermogen van die landen wordt aangetast door de toenemende armoede. De 'sociale' markteconomie is hier wel bijzonder a-sociaal.
Wat landen als Nederland betreft zou je kunnen denken aan een distributiesysteem voor een pakket goederen die *iedereen* via een pincode *gratis* kan krijgen. Daarnaast blijven dezelfde goederen ook gewoon te koop. Ik denk aan betrekkelijk schaarse goederen in de sector van de sociale en culturele dienstverlening. Een aantal kilometers reizen bij de spoorwegen, een aantal liters benzine, uitgaan naar theater, concert, sportwedstrijden enz tot een bepaald bedrag. Tegelijkertijd zou iedereen zijn 'bonnen' (pincodes) moeten kunnen verkopen door ze in hun geheel en in gedeelten verhandelbaar te maken. Er dus een markt voor te creëren.
Iedereen krijgt zo een stuk verkoopkracht en daarmee koopkracht in handen. Geeft geld vrijheid op de markt, zo'n distributie schept meer *gelijkheid* op de markt. Het brengt op het eerste gezicht natuurlijk wel een stukje staat met zich mee. Maar het is eenvoudig te organiseren, zonder veel administratieve rompslomp en macht voor de bureaucratie. Het vaststellen van de omvang en de samenstelling van het pakket zal inzet zijn van politieke en economische strijd. Voor de rest is het in feite een stukje 'administratie der dingen'.
Maar wie zal het betalen? Het gaat immers om schaarse goederen. Ik denk echter dat de gratis distributie zich grotendeels zelf betaald. Nu wordt via subsidies, onkostenvergoedingen, aftrekposten voor de belasting enz. ontzettend veel betaald of bijgedragen aan hetgeen betaald wordt voor deze goederen. Hoeveel en op welke manier weet niemand want het wordt niet berekend.
De filosofie achter onze verzorgingstaat was, het woord zegt het al, de verzorging. Uitgangspunt was dat er sociaal zwakkeren in de samenleving zijn, personen en groepen. Die moeten hulp krijgen. Maar daarmee blijven zij de zwakkeren. In een wereld van ongelijken. De hele filosofie is in wezen antisocialistisch. Het socialisme wilde namelijk niet de zwakkere helpen, maar ze sterk maken. De ongelijkheid opheffen. Het verschil zit al in de inhoud van het woord solidariteit. Voor socialisten was dat vroeger een uitdrukking van kracht en van gelijkheid, men was solidair met *elkaar*, men liet de ander niet in de steek in de sociale strijd bij stakingen enz.. Nu heeft het de inhoud gekregen van hulp aan en zorg voor de sociaal zwakkeren. De verzorgingsstaat bracht een administratie van mensen met zich mee, niet van dingen. De mensen zijn *niet minder* maar *meer afhankelijk* geworden.
Hoe weinig sterk de mensen zijn blijkt thans, nu de verzorgingsstaat en de sociale voorzieningen van alle kanten worden belaagd en uitgehold. Niemand van de getroffenen heeft een verweer. Er is ook zelden een algemeen belang (dat wil zeggen een belang van iederen of van alle 'zwakkeren') bij betrokken. Elke verslechtering en bezuiniging treft een bepaalde categorie van mensen of een stuk cultuur. Eén van de griezeligste aspecten van de aanval op de AOW is dat er meteen weer categoriën voorgesteld worden. Ouderen die het 'echt' nodig hebben komen weer voor speciale subsidies en bijzondere bijdragen in aanmerking (met alle dure rompslomp

en bureaucratie, kans op fraude en noodzaak van bestrijding ervan). Kortom: verdeel en arm maken als laatste variant van verdeel en heers. Een groot sociaal voordeel van de AOW is juist het gelijkheidsaspect. Iedereen van een bepaalde leeftijd heeft er recht op.
Mijn distributie idee verdeelt de mensen niet in categoriën. Het maakt de ongelijkheid op de markt een stuk(je) minder groot terwijl wij nu zien dat, zodra er economische moeilijkheden zijn, de ongelijkheid groter wordt. Anders gezegd: als de markt 'in gevaar' is - en dat is waar het bij alle debatten en gepraat over reddingsplaannen voor de economie om gaat - dan wordt onmiddelijk de markt verslechterd, niet verbeterd. Er wordt immers automatisch, gekeken naar de lonen, mogelijkheden tot reorganisatie met sluitingen en ontslagen, uitkeringen, sociale voorzieningen. Ten koste van de markt proberen de grote kapitaalsbelangen hierdoor zich zelf te redden. De kernvraag zou niet moeten zijn: hoe redden wij 'onze' markt (dat wil zeggen de markt van de produkten van de grote ondernemers) door de produkten goedkoper te maken, maar hoe redden wij onze gezamelijke markt door de positie van de consumenten te versterken.
Hoe eenzijdig er naar de eigen markt (die van de eigen produkten) gekeken wordt blijkt uit de veel gehoorde stelling: "Het bedrijfsleven is de kurk waar de economie op drijft. De overheid moet zich aanpassen als het het bedrijfsleven slecht gaat". De Partij van de Arbeid verschilt op dit punt in principe niet van de VVD. Ik plaats er een andere stelling tegenover: De economie drijft niet; de economie hangt samen. Gaat de collectieve sector achteruit dan stort die van de particuliere ondernemingen even hard in als andersom. Of harder? Om Krugman, die ik aan het begin van mijn betoog noemde nog eens aan te halen: "Een verbetering van één procent van de dienstenproduktiviteit is drie en een half keer zoveel waard als eenzelfde produktieverbetering in de industrie."
Mijn idee om de consumentenpositie op de markt te versterken door distributie is maar een idee. Maar beter een idee zonder debat dan een debat zonder ideeën.

DERK PLOEGER (1906-1993)

3 december vorig jaar overleed Derk Ploeger. Hij was zijn leven lang actief in de anarchistische beweging in het noorden van het land. Als jongmaatje kwam hij in dienst van drukkerij De Volharding in Groningen, waar onder meer *De Arbeider* gezet en gedrukt werd. In de oorlogsjaren was hij betrokken bij het verzet en werd opgepakt. Zo drukte hij onder andere het illegale blad *De Vonk*. Na de oorlog - tijdens de magere jaren van het anarchisme - sloot hij zich als antimilitarist aan bij de PSP, maar bleef betrokken bij de libertaire beweging, samen met zijn vrouw Cathrien Ploeger-Eimers. In 1979 verscheen bij de PSP-afdeling Groningen een boekje (met een voorwoord van Anton Constandse) waarin de Ploegers terugblikten op hun leven.

HET SUCCES VAN MONDRAGON*

Mike Long

Op een of twee uitzonderingen na besteden moderne anarchistische publicaties nauwelijks aandacht aan economische vraagstukken en de theoretici hebben weinig praktische voorbeelden om over te schrijven. De geschiedschrijving van het Westen - meestal die van Europa en Noord-Amerika, meestal door en over blanke mannen - biedt eenvoudigweg maar beperkt bewijsmateriaal dat de anarchistische economische principes werken. Er zijn in het verleden enkele pogingen geweest die een kortstondig succes hadden, daarbij inbegrepen de IWW-coöperaties in Seattle van 1919 tot 1921 (IWW = Industrial Workers of the World; FvdB) en de landbouw- en industriecollectieven tijdens de Spaanse Burgeroorlog. Het probleem is dat, terwijl de moed en efficiëntie van de leden van de IWW en de Spaanse kameraden onder uiterst moeilijke omstandigheden een bron van inspiratie blijven, de hevige onderdrukking door de regeringen van respectievelijk de VS en de Sowjets en de Europese fascisten verhinderden dat deze en andere experimenten lang genoeg duurden om een anarcho-syndicalistische praktijk te kunnen toetsen. Tegenwoordig zijn er boekwinkels, drukkerijen, horecabedrijven, recycling-ondernemingen, bouwcorporaties, nieuwsbladen, radiostations en zelfs een sleepboot die op basis van anarchistische principes worden gebruikt.

De meeste van deze voorbeelden betreffen evenwel relatief kleinere ondernemingen en, hoewel ze belangrijk zijn als model en voor de erbij betrokken werkers, toch te kleinschalig en ook te kortdurend om sceptici te overtuigen. Kleinschalige activiteiten kunnen milieuvriendelijk zijn, maar iets grotere bedrijven zijn nodig om, zoals Purchase stelt, vakorganisaties te laten zien dat het anarchisme relevant is voor grote complexe gemeenschappen, zoals federaties van autonome steden die op ecologische wijze zijn geïntegreerd in de hen omringende leefgebieden.

De behoefte aan voorbeelden wordt aangetoond door het feit dat zelfs denkers die goed op de hoogte zijn serieus kunnen beweren (bijv. Bookchin) dat groeperingen van de 'tegencultuur', zoals alternatieve organisaties, tijdschriften, verbruikscoöperaties, gezondheidscentra en vrouwencentra in de plaats van massale arbeidersorganisaties kunnen treden in de strijd tegen moderne kapitalistische of autoritaire staten. Zaken als klassebelangen en vakorganisaties die Bookchin als anachronistisch ziet, zijn nog steeds van groot gewicht voor de overgrote meerderheid van de wereldbevolking. Op het platteland van Vermont zijn schoorstenen misschien wel minder in aantal dan ski-pistes, maar er zijn fabrieken met een jaagsy-

* Vertaling door Ferd. van der Bruggen van Mike Long, Mondragon in review, in *The Raven* 23, anarchist quarterly (Londen), juli-september 1993. De door Long besproken studies zijn: Roy Morrison, *We build the road as we travel: Mondragón, a co-operative system* (Philadelphia, PA: New Society Publishers, 1991, 276 p.) en William Foote Whyte & Katleen King Whyte, *Making Mondragón: the growth and dynamics of the worker co-operative complex* (second edition, revised, Ithaca, NY: ILR Press, 1991, 335 p.).

steem, kinderarbeid, en heel veel zware industrie en mijnen in andere delen van de VS en in de Derde Wereld, waarheen maatschappijen uit de Eerste Wereld zijn gevlucht juist om aan georganiseerde arbeiders te ontkomen. Men vraagt zich af hoe 'alternatieve' groepen zouden optreden tegenover Hyundai en de oproerpolitie van Zuid-Korea, de gewapende woestelingen van de Amerikaanse landbouwconcerns in de Philippijnen en in Centraal Amerika, tegenover Chinese tanks op het Tiananmenplein, op het staatsterrorisme in Peru en de bommen van Sendero Luminoso.

Ongetwijfeld liggen er meer gegevens in nog te schrijven (of misschien beter: nog te publiceren) studies over de oorspronkelijke volkeren van Afrika, de Amerika's, Azië en de Pacific, vooral over de praktijk van hun leven voordat zijn de genocide en de culturele barbarij van de Europese kolonisten ondergingen, of even zo goed in beschrijvingen van incidentele anarchistische groepen. Zoals het feit dat gedurende een aantal generaties de wereld weinig anders dan feodale verhoudingen heeft gekend, betekenen marxisme-leninisme, fascisme en kapitalisme dat grote aantallen mensen nu weinig of niets weten van coöperatieve, niet-autoritaire organisatiemodellen. Zij zullen heel wat scholing nodig hebben en zij zullen voorbeelden van dergelijke modellen in de praktijk willen zien.

Coöperaties en federaties van coöperaties waarvan de arbeiders eigenaar zijn en die door hen worden beheerd zijn niet de enige keuzemogelijkheid, maar zij zijn wel een van de best uitvoerbare. Daarom is de Mondragón-federatie van coöperaties, allereerst gesitueerd in het Baskische gebied van noordoost Spanje en nu verspreid over andere delen van dat land, erg belangrijk, hoewel ze volstrekt niet zuiver of expliciet anarchistisch of anarcho-syndicalistisch is. Voorzover ik weet zijn de coöperaties van Mondragón van zodanige omvang, levensduur en (over het algemeen) zo'n succes dat ze momenteel niet worden geëvenaard. In veel landen is over hen geschreven en kregen ze veel belangstelling. In twee recente Engelstalige boeken zijn ze met sympathie beschreven door Roy Morrison en door William Foote Whyte en Kathleen King Whyte. Wat hieronder volgt is zowel een bespreking van de boeken als van het Mondragón project zelf.

COÖPERATIES

Coöperaties kunnen vele vormen aannemen; de meeste echter hebben niets van doen met het anarchisme. Melnyk onderscheidt vier basis-types, die ieder verscheidene varianten hebben. Voor 'westerlingen' is die met een *liberaal-democratische* ideologie het meest bekend; gewoonlijk zijn het verbruikscoöperaties, zoals kredietverenigingen en levensmiddelenzaken, op vrijwillige basis, non-profit, politiek neutrale ondernemingen, die (al te) gemakkelijk binnen kapitalistische maatschappijen functioneren. Terwijl ze in aanleg progressief zijn ontaarden ze vaak in kleinschalige bedrijfjes, die volgens kapitalistische principes worden gevoerd met slechts goedkopere prijzen voor leden waardoor ze het systeem in stand houden en niet veranderen.

De tweede, de *marxistisch-leninistische* vorm zoals de kolchozen in de Sowjet-Unie en het Joegoslavische arbeiderszelfbestuur bestonden overwegend in het 'Oosten' gedurende verscheidene decennia. Ze werden door de staat geleid, waren niet vrijwillig, en omvatten

produktie- en consumptie-coöperaties, met het collectieve landbouwbedrijf als meest door opgewonden kapitalistische critici gehoonde vorm.
Het derde, *communalistische* type omvat van alles van de kortstondige hippie-communes in de jaren zestig tot langdurende ondernemingen van isolationistische groepen, vaak van religieuze aard, aanvankelijk vaak agrarisch, en vaak heel succesvol zoals New Harmony en talrijke radicaal-religieuze gemeenschappen.
Tenslotte zijn er *socialistische* (niet marxistisch-leninistische) coöperaties in verschillende soorten, inclusief de kibboetsen van Israel, de ujamaa dorpen in Tanzania en de coöperaties van Mondragón. Deze vierde categorie komt het dichtst bij anarchistische principes. Minstens in theorie omvatten coöperaties van dit type zowel productie als consumptie, ze verwerpen privé-bezit, baseren zich op vrijwilligheid en gelijkheid, de arbeiders bezitten en beheren het bedrijf, dat noch hiërarchisch noch isolationistisch is. Verre van politiek neutraal hebben ze de potentie zowel middel tot het doel "revolutionaire overgang naar een nieuwe cultuur" (Erlich) als model voor belangrijke onderdelen van het sociale systeem te zijn.

Mondragón, een stad van 30.000 inwoners, ten zuid-oosten van Bilbao in Guipúzcoa, is het centrum van wat waarschijnlijk een van de grootste en meest succesvolle voorbeelden is van een coöperatieve maatschappij op vrijwillige basis. Zoals Morrison vertelt begon het verhaal in 1941, toen José Maria Arizmendiarrietta (1915-1976), een progressieve katholieke priester (in dit geval geen tegenspraak) door de kerk werd benoemd in Mondragón (in het Baskisch Arrasate), toen met een bevolking van 8.000 inwoners. Arizmendiarrieta had gedurende de burgeroorlog als journalist aan de republikeinse kant gewerkt en was later door Franco een tijd gevangen gezet, waarbij hij ternauwernood aan executie ontsnapte. Hij had onder anderen Maritain, Mounier, Ferrer, Freire, Marx, Lenin en Mao gelezen. Pragmatisch als hij was, wees hij geweld en de gevestigde politiek af; hij geloofde in opvoeding en arbeid als middel tot sociale verandering, rechtvaardigheid en gemeenschapszin, maar verwelkomde ook altijd samenwerking met private ondernemingen en met de overheid.
Hij zag revolutie als een geleidelijk proces, waarin altijd behoefte bestaat aan zelfkritiek en evaluatie en waarvan het doel een dynamisch evenwicht is. Hij sprak van en schreef over een "derde weg van ontwikkeling even ver weg van het individualistisch kapitalisme als van een zielloos collectivisme. Het centrum en de spil ervan is de menselijke persoon in zijn of haar sociale context." (Azurmendi) In 1943 startte hij, met steun van de gemeente en met kleine donaties, een school (onder gemeenschapsbeheer) voor leerlingen voor industriële beroepen, met twintig leerlingen. Tussen 1943 en 1988 groeide deze school uit tot een veelomvattend geheel van opvoedkundige coöperaties met ongeveer 45.000 leerlingen die zowel basisscholen als een universiteit omvat.
In 1952 was een klein deel van de eerste groep studenten naar de Universiteit van Zaragosa gegaan om daar in techniek af te studeren. Nadat ze kort voor de plaatselijke staalpletterij van de Unión Cerrajera hadden gewerkt, brachten vijf van hen ongeveer honderdduizend

dollar bijeen om een kleine failliete fabriek bij Vitoria, die vergunning had om parafine-ovens te vervaardigen, te kopen. Deze eerste coöperatie werd 'Ulgor' genoemd naar de eerste letters van hun vijf namen. In 1956 verhuisde de fabriek naar Mondragón met 24 arbeiders, die Aladdin kachels maakten. De zaken liepen goed. Rond 1958 waren er 149 arbeiders en Ulgor kocht een bestaande gieterij om onafhankelijk te worden van externe leveranciers (deze gieterij werd in 1965 onderdeel van een afzonderlijke coöperatie, Ederlan). Geïnspireerd door het succes van Ulgor begonnen andere coöperaties in naburige steden eind jaren vijftig en zestig met smederijen en gieterijen. In 1964 waren er 27 coöperaties met 2620 arbeiders-eigenaars. Daartoe behoorde ook een coöperatieve winkel die uitgroeide tot de huidige keten van Eroski supermarkten, die in 1988 winkels in heel Baskenland had en rond 1.400 mensen te werk stelde.

De expansie van de Mondragón-coöperaties werd in het begin vertraagd door de scepsis bij kapitalistische financiers en door de tegenwerkende Spaanse wetgeving die investering van buitenaf bemoeilijkte (een vermomde zegen!) en die arbeiders van coöperaties uitsloot van het sociale zekerheidsstelsel. Het antwoord van Arizmendiarrieta en de arbeiders in de coöperaties hierop, en misschien wel hun meest vooruitziende economische actie, was het openen van hun eigen bank voor het werkende volk, de Caja Laboral Popular, in 1959; de bank-afdeling hiervan functioneert nu als financieringsinstituut, de adviesafdeling als bron van expertise over coöperaties.

Morrison beschrijft het systeem als volgt. De lonen bij de coöperaties (die alles behalve hoog zijn) worden zó vastgesteld dat zij te vergelijken zijn met die in de naburige kapitalistische industrieën in het Baskenland. Nadat deze lonen zijn betaald, wordt minstens 10 procent van de jaaropbrengsten van de coöperaties geschonken aan vormings-, culturele en charitatieve doelen. Het restant wordt gebruikt om de coöperaties en het functioneren van het coöperatieve systeem te financieren. Twintig procent of meer van de opbrengsten wordt in een reservefonds gehouden. De overblijvende 70 procent (of minder) wordt verdeeld over de interne kapitaalrekeningen van de individuele werkers-eigenaren overeenkomstig het aantal gemaakte arbeidsuren en het salarisniveau van iedere werker. (De coöperaties stelden eerst de maximale verhouding tussen de hoogste en de laagste betaling vast op 3:1, daarna 4,5:1 en in 1987 werd deze verhoogd tot 6:1.) Deze rekeningen worden bijgesteld met een inflatiecorrectie; ze kunnen worden gebruikt als onderpand voor persoonlijke leningen. De rente op de rekeningen kan worden opgenomen, maar de hoofdsom blijft staan totdat de arbeider de coöperatie verlaat.

Morrison benadrukt het belang van deze regelingen en wijst erop dat rond 90 procent van de jaarlijkse winst op deze manier in de reserves blijft en niet slechts de 20 procent die daarvoor formeel wordt aangehouden; dit maakt de coöperaties onafhankelijk van extern kapitaal wanneer ze nieuwe coöperaties en diensten voor de leden zoals gezondheidszorg en verzekeringsprojecten willen financieren. Inwoners van dezelfde gemeente kunnen ook spaarrekeningen bij de Caja Laboral Popular openen, waardoor deze als een spaarbank wordt gebruikt. Hierdoor komt

nog extra kapitaal beschikbaar; het verenigt ook de arbeiders van de coöperaties en de plaatselijke bevolking in hun steun aan zowel de coöperaties als de ontwikkeling van de plaatselijke gemeenschap.

De coöperaties functioneerden democratisch - iedere arbeider heeft één stem - zonder formele structuur tot 1959, in welk jaar een omvangrijk stel Sociale Statuten werd ontwikkeld. De Statuten formuleren democratische organisatorische en functionele beginselen voor iedere afzonderlijke coöperatie en voor de totale federatie, inclusief bescherming van vrouwen tegen discriminatie en maatregelen om openheid, solidariteit en sociale verantwoordelijkheid te waarborgen. Ze besteden grote aandacht aan de interne structuur en het functioneren van de individuele coöperaties, de veertien coöperatie-groepen en de federatie.

Kortom, in iedere coöperatie ligt de hoogste autoriteit in de Algemene Vergadering van de Arbeiders, die bestaat uit alle leden van de coöperatie, ieder met het recht en de plicht tot het uitbrengen van één stem, die een- of tweemaal per jaar bijeenkomt. De dagelijkse activiteiten van de coöperatie worden geleid door een niet-gehonoreerde gekozen Raad van Bestuur, welks leden vaak vroeg in de ochtend vergaderingen bijwonen voor ze zich bij hun mede-arbeiders voegen op de werkvloer voor een volledige dagtaak. De Raad van Bestuur wijst ook een coöperatielid aan als algemeen directeur, uit welke positie hij of zij te allen tijde kan worden verwijderd. Een gekozen Sociale Raad houdt zich bezig met een hele reeks arbeids- en personeelszaken, zoals salarisregelingen, gezondheid en veiligheid, functieverandering en -classificatie, aangelegenheden die in traditionele werkgever/werknemer-relaties zouden worden behandeld door een vakbond. Er zijn geen vakorganisaties in de Mondragón-coöperaties, hoewel na veel discussie het lidmaatschap van veel arbeiders van externe vakbonden en politieke partijen als een realiteit in 1981 werd erkend. Aan dergelijke 'groepen van georganiseerde meningsvorming' werden officiëel rechten toegekend om binnen de federatie informatie te geven en te krijgen.

Morrison meent dat er geen intrinsieke onverenigbaarheid is tussen coöperaties en vakbonden en denkt dat de Sociale Raden sommige van de taken van de vakbond hebben overgenomen, zij het minder volgens een conflictmodel, gegeven het feit dat het overleg in de coöperaties gaat tussen de arbeiders/eigenaren en de beslissende bestuurders die zonder meer kunnen worden afgezet, en niet tussen arbeiders enerzijds en anderzijds een bolwerk van eigenaren en managers. De Whytes zijn het hiermee eens en stellen dat de Raden van Bestuur de belangen van de leden als mede-eigenaren beschermen en de Sociale Raden hun belangen als arbeiders. Een kleine gekozen 'Waakhond-Raad' houdt van nabij een oogje in het zeil ten aanzien van alle financiële zaken, waarbij men zich in verbinding stelt met de Caja Laboral Popular, wanneer meer deskundigheid nodig is. Een kleine managementraad van ervaren coöperatiemanagers geeft adviezen aan de Raad van Bestuur; deze heeft invloed maar geen formele macht. Tenslotte: iedere coöperatie zendt gekozen vertegenwoordigers naar de raad, die samen met degenen die bij de Caja werken de Caja Laboral Popular leidt, naar het

Congres van Mondragón-coöperaties en naar andere coöperaties.

PRINCIPES

Als door de grote hoeveelheid raden het gevaar van bureaucratie ernstig lijkt, moet eraan worden herinnerd dat Mondragón een grootschalig project is dat de levens van duizenden leden en hun gezinnen beïnvloedt, en dat het voor het overgrote deel gedurende veertig jaar succesvol heeft gefunctioneerd. Besluitvorming geschiedt op basis van consensus, waarbij slechts in laatste instantie wordt gestemd, bijv. bij het eerste Mondragón Coöperatie Congres in 1987 over de betwiste wijziging van de maximale verhouding van salarissen van 4,5:1 in 6:1 (om managers en technisch personeel aan te werven van industrieën in de omgeving, die hogere salarissen betalen dan de coöperaties). Consensus-besluitvorming, het vrijwillige karakter van het meeste werk in de raden, het afleggen van verantwoording van de leden van de raden en de managers aan de lagere echelons, dat zijn niet de regelingen die machtsbelusten aanmoedigen.

Ondanks de complexiteit van de vele Mondragón-coöperaties en de duidelijke radenstructuur, bestaat er geen gesalarieerde bureaucratie, die geen contact heeft met de lagere echelons, zoals zo typisch is voor kapitalistische ondernemingen en vakbonden. Dezelfde direct-participerende democratie kan men heden vinden in de interne structuur van de IWW en het doet ook denken aan de Spaanse CNT in 1936, die bij het uitbreken van de oorlog slechts één betaalde bestuurder had bij anderhalf miljoen leden. Er zijn geen afwezige eigenaren, geen externe investeerders (behalve dan degenen die geld inbrengen in de Caja) en geen aandelen-emissies, maar wel veel deskundige planning en een hoog gehalte eigen financiering.

Mondragón heeft zeker ook moeilijkheden gekend. De snelle groei van sommige coöperaties in de beginjaren leidde tot meer bureaucratische niveaus tussen de managers en de leden, waarbij steeds minder leden de bestuurders persoonlijk kenden en konden benaderen. Samen met negatieve beïnvloeding door de maoïstische fractie in de ETA, die zich verzette tegen Mondragón als een hindernis voor de proletarische revolutie, was dit waarschijnlijk wat in 1974 leidde tot de enige staking in de geschiedenis van Mondragón. Deze staking omvatte iets meer dan 400 arbeiders en brandde los doordat zij niet in staat waren om de plannen van de managers tot verlaging van de lonen van sommige arbeiders in het kader van een herwaardering van functies te beïnvloeden. De meeste stakers kwamen van de oorspronkelijke Ulgor-coöperatie, die uitgegroeid was tot 3.500 leden en die een verhouding van leden ten opzichte van bestuurders had van 233:1. De Raad van Bestuur van Ulgor besloot zeventien stakingsleiders uit de coöperatie te zetten (maar liet hen vier jaar later weer toe) en 397 andere stakers een boete op te leggen. De meerderheid ging na acht dagen weer aan het werk en de staking mislukte. Bestudering van deze gebeurtenis voerde tot verscheidene maatregelen om herhaling te voorkomen. Hierbij behoort ook dat elke Mondragón-coöperatie nu maximaal 500 arbeiders telt en, waar mogelijk, minder dan 200.

Evenwel zijn niet alle problemen verdwenen. Een driejarig participerend onderzoek in de oudste en grootste Fagorgroep van twaalf industriële coöpera-

ties waarvan Ulgor deel uitmaakt, onthulde een voortdurende verontrusting bij een aantal leden over zaken als sluipende bureaucratisering, het verschijnen van hiërarchische systemen van supervisie en management, onpersoonlijke processen bij personeelszaken, en een afname van de participatie van onderop bij de besluitvorming, met andere woorden over een discrepantie tussen democratie in het besturen en democratie op de werkvloer, tussen het kunnen stemmen als een gelijke maar behandeld worden als een ondergeschikte.

Greenwood stelt dat er binnen de coöperaties twee groepen zijn: een 'terug naar de basis'-fractie, die het liefst de federatie weer terug zou brengen naar het oorspronkelijke idealisme van Arizmendiarrieta, en de 'experimentalisten', die Mondragón niet als statisch zien maar als voortdurend in ontwikkeling en die daarom doorlopende innovatie en verandering willen om de beginselen van het begin levend te houden. Het onderzoeksteam van Greenwood vond, als een optimistische kanttekening, dat de meeste critici allesbehalve apathisch waren en dat ze nog steeds geloofden in democratie in het bedrijfsleven. Zij zagen de open en critische discussie als een kracht van Mondragón en een teken dat de federatie nog steeds een levend proces is.

Morrison deelt mee dat de Mondragón federatie vast houdt aan tien principes:

1. Open toelating (het entree-geld is gelijk aan één jaar loon van de laagstbetaalde arbeiders en kan door hen, die het geld niet hebben, betaald worden uit de eerste verdiensten).

2. Democratische organisatie (ieder lid heeft één stem; de gekozen bestuurscolleges zijn afzetbaar).

3. Soevereiniteit van de werkers (Morrison bevestigt dat er geen loondienst is en alle macht bij de arbeiders-eigenaren ligt, maar de Whytes zeggen dat de coöperaties tot tien procent niet-leden mogen aanstellen en dat in sommige gevallen ook doen).

4. Instrumenteel karakter van het kapitaal (een beperkt deel wordt terugbetaald en het restant blijft in de reserves van de coöperaties).

5. Zelfbestuur (informatie over de organisatie is volledig toegankelijk; participatie in de beslissingen over het management).

6. Solidariteit in betaling (a. intern: maximaal verschil van betalingen 6:1; b. extern: vergelijkbaarheid met naburige conventionele bedrijven; c. tussen de coöperaties onderling door een Intercoöperatief Solidariteitsfonds, waaraan alle coöperaties bijdragen, en dat financiële hulp verstrekt aan coöperaties in moeilijkheden om verlies van banen te voorkomen).

7. Groepsgewijze samenwerking (op drie niveaus: a. tussen coöperaties, die in groepen worden georganiseerd, b. tussen groepen van coöperaties, c. tussen de Mondragón-federatie en andere sociaal-libertaire groeperingen).

8. Sociale vernieuwing (door de hierboven reeds vermelde regeling waarbij tien procent van de winsten naar de gemeenschap gaat in speciaal op het Baskenland georiënteerde sociale en vormingsprojecten).

9. Wereldomvattende aard (expliciete solidariteit met alle vredes- en gerechtigheidsbewegingen, vooral ten aanzien van de Derde Wereld).

10. Vorming (coöperaties, professioneel werken en jongeren).

De studies van zowel Morrison als van de Whytes bevatten heel veel gedetail-

leerde informatie over de groei van de coöperaties. De cijfers lijken elkaar soms tegen te spreken, maar dat moet worden geweten aan de verschillen in data en tijdvakken die ten grondslag liggen aan de vele tabellen en grafieken. Morrison voegt een zeer toegankelijk stel bijlagen toe met getallen over alle coöperatie-groepen, de individuele coöperaties, situering, jaar van oprichting, aantal werknemers, verkoop- en exportcijfers (de export begon in 1966 en bedraagt nu 30 procent van de verkoop). Ondanks een tijdelijke stagnatie in het begin van de jaren tachtig, te wijten aan de overal heersende moeilijke economische tijden, maken ze te samen duidelijk dat er een bloeiende, grotendeels autarkische coöperatieve gemeenschap bestaat waarin, zoals Morrison aantekent, de werkers veel functies controleren, die traditioneel gerekend worden tot de bevoegdheid van privé ondernemingen of van de staat.

In het begin van 1988 waren er (de meeste van de volgende getallen zijn ontleend aan Morrison) 166 coöperaties die eigendom van de arbeiders waren met 21.000 werknemers in de vier Baskische provincies, waarvan meer dan de helft in de regio Mondragón; de omzet bedroeg 1,6 miljard dollar en in de Caja Laboral Popular was 2,9 miljard dollar aanwezig. De 166 coöperaties omvatten een volledige reeks produktie-, consumptie- en dienstverlenende coöperaties: 86 industrieel, 8 landbouwbedrijven, 4 dienstverleningsinstellingen, 46 vormings- en opvoedingsinstituten, één detailhandel (de winkelketen Eroski), 15 woningcoöperaties en 6 ondersteunende, te weten de bank, een coöperatie voor sociale zekerheid (Lagun-Aro), een onderzoekscoöp (Ikerlan met meer dan 148 ingenieurs, wetenschappers, computerdeskundigen en studenten in 1990, volgens gegevens van de Whytes); voorst verscheidene coöperaties voor planning en voor de overkoepelende federatie, gehuisvest in moderne functionele gebouwen. De bank had in 1988 178 filialen in Baskenland, voorts één in Madrid en één in Barcelona.

Er bestond een 360 leden tellende vrouwencoöperatie, vooral gespecialiseerd in assemblage voor de Fagor-groep en in het voorzien in kinderopvang, schoonmaken en catering voor andere coöperaties die zich toelegden op allerlei vormen van zware metaalindustrie, fabricage van machines, huishoudelijke apparaten, meubilair, elektrische apparatuur (inclusief hoogwaardige technologie), computersoftware, scheepsbouw en fabricage van autobussen, drukkerijen, landbouwtechnische en medische apparaten, fietsen en sportartikelen, varkens- en rundveebedrijven, produktie van dagelijkse levensbehoeften, zoals zuivel, groenten, fruit en wijn, scholen, óók Baskische, een school voor vreemde talen, een technische opleiding, een universiteit en een academie voor technische en administratieve opleidingen. Dit alles was tot stand gebracht zonder externe eigenaren en investeerders en zonder (veel) loonslavernij.

Omdat nieuwe coöperaties onderworpen worden aan strenge procedures van marktonderzoek en planning voordat zij toestemming krijgen om startkapitaal bij de Caja Laboral Popular op te nemen, zijn er maar heel weinig mislukkingen: in meer dan 30 jaar overleefde 97 procent ervan, hetgeen kan worden afgezet tegen een mislukken van 80 procent van nieuwe bedrijven in de USA binnen vijf jaar. De Whytes delen mee dat terwijl ongeveer 50 procent van de Mondragón-coöperaties hun ontwik-

keling in de eerste jaren danken aan de financiële steun van de Caja Laboral Popular, de meeste later op eigen benen staan en stabiele nieuwe banen bieden aan de arbeiders binnen de federatie; daarbij is de Caja zelf de meest succesvolle bank in Baskenland en de meest welvarende coöperatie van alle binnen het verband van Mondragón. Hoewel Mondragón tot stand kwam onder fascistische dictatuur tot de dood van Franco in 1975, is zij snel gegroeid.

FACTOREN

Een aantal factoren heeft klaarblijkelijk te samen bijgedragen tot de vele successen van de federatie. De coöperaties hadden ontegenzeggelijk veel voordeel van de sterke Baskisch-nationalistische steun in de omringende gemeenten (niet-Basken worden overigens ook geaccepteerd in de coöperaties en ongeveer 25 procent van de huidige leden hebben niet-Baskische familienamen), van de coöperatieve ervaring in de regio en elders in Spanje gedurende bijna een eeuw, en van de traditie van militante anarcho-syndicalistische arbeiders-autonomie en arbeiderstrots, vooral in de Baskische en Catalaanse streken. Voorts werd de Spaanse economie vanaf de jaren vijftig door technocraten van Opus Dei geliberaliseerd en groeide deze in de jaren zestig met rond zeven procent per jaar, waarbij er juist vraag was naar het soort industriële duurzame goederen die door de eerste Mondragón-coöperaties werd geproduceerd.

Hoe dit ook zij, deze coöperaties overtroffen veruit andere Spaanse bedrijven in dezelfde periode. De culturele overeenstemming van de federatie met de omringende gemeenschap en met de klassensamenstelling ervan (ongeveer 50 procent van de inwoners behoorde tot de industrie-arbeiders) was duidelijk ook een positieve factor. De noodzaak om een jaarsalaris als entreegeld bij te dragen, waarvan de helft naar het collectief bezit van de coöperatie ging en de helft op de individuele kapitaalrekening werd gezet, betekende een grote individuele betrokkenheid van hen die tot de coöperatie toetraden en diende waarschijnlijk ook als een manier om gemotiveerde werkers te selecteren.

Hoe het met de federatie zal gaan bij de open concurrentie met multinationale bedrijven nu sinds 1 januari 1993 de nieuwe vrijhandelsregelingen van de Europese Unie in werking zijn getreden, en bij een voortdurende wereldwijde recessie, is een probleem dat in beide boeken wordt besproken. De auteurs zijn tamelijk optimistisch, waarbij ze opmerken dat de federatie ook al een wereldwijde recessie in het midden van de jaren zeventig overleefde, snel groeide van 1960 tot 1979, lichtelijk slonk in 1981 en 1983 en doorging met het creëren van banen in de latere jaren tachtig, tot de werkloosheid in de omringende kapitalistische landen meer dan 20 procent bedroeg. De Whytes zien de vooruitzichten beter worden door de huidige voortvarendheid van de federatie om de projecten voor vorming en opleiding, vooral in techniek en onderzoek, te versnellen, om een groot aantal kleine service-verlenende bedrijven, die daaruit voortkomen, te ontwikkelen en om samenwerking met private ondernemingen uit te breiden. Opmerkelijk is, dat zij van mening zijn dat dergelijke activiteiten kunnen worden opgezet zonder de basisbeginselen van Mondragón in gevaar te brengen.

Beide boeken zijn helder geschreven en

bieden een weelde aan gedetailleerde inzichtgevende analyses. Zoals kon worden verwacht, besteden beide veel aandacht aan de economische zijde van Mondragón. Beide richten de interesse vooral op de industriële coöperaties, op de interne activiteiten van de Caja Laboral Popular en op het aspect hoe nieuwe coöperaties worden geformeerd en ontwikkeld. Er is minder aandacht voor de opleidingen en de landbouw- en detailhandelscoöperaties. Morrison schrijft vanuit het gezichtspunt van een politieke activist, die naar modellen zoekt voor "een democratisch door de werkers geleid management, nu kapitalisme en socialisme hebben gefaald". Hij besteedt erg veel aandacht aan het menselijk element in de coöperaties en hoe dit contrasteert met de onthumaniserende systemen van kapitalisme en socialisme. Zijn geschrift bevat rijkelijk veel verwijzingen naar het postmodernisme en naar filosofische inzichten van hemzelf en van anderen.

W.F. Whyte is verbonden aan de Cornell Universiteit, K.K. Whyte is uitgever en kunstenaar. Het boek van de Whytes is academischer, droger van stijl, veel detaillistischer (het is de neerslag van bijna tien jaar onderzoek in de coöperaties van Mondragón), wat actueler dan het boek van Morrison als gevolg van een kortstondige terugkeer van de Whytes naar Spanje in 1990 - en in politiek opzicht wat meer centralistisch. Het is onduidelijk of de schrijvers van mening zijn dat het kapitalisme heeft gefaald dan wel alleen maar wat rechtvaardiger moet worden gemaakt. De Whytes zien de federatie als "de meest indrukwekkende weerlegging van het wijdverbreide geloof dat coöperaties van arbeiders weinig in staat zijn economisch te groeien en langdurig te overleven", een bewering die geen onderscheid maakt tussen de typen coöperaties die door Melnyk zijn besproken. Klaarblijkelijk zien zij Mondragón als een bron van inzicht voor diens progressieve vormen van liberaal-democratische coöperaties die nu steeds meer voorkomen in de USA en elders. Terwijl zij een gunstige mening schijnen te hebben over de radicale principes die vorm krijgen in Mondragón, bespreken zij in het laatste hoofdstuk met bijna evenveel enthousiasme verscheidene plannen voor bedrijven waarvan de werknemers eigenaar zijn (ESOP's) en de overname van zinkende kapitalistische schepen in de USA, gesteund door de AFL-CIO-vakbonden.

Er wordt weinig aandacht besteed aan de heel verschillende principes en sociale doelstellingen die aan dergelijke ondernemingen ten grondslag zouden moeten liggen als zij meer willen zijn dan de door arbeiders geëxploiteerde kapitalistische bedrijven die door Marx en de Webbs belachelijk werden gemaakt. Over de hele linie is het boek van de Whytes beter op onderzoek gestoeld en bevat het meer informatie, maar is het uiteindelijk minder inspirerend dan het boek van Morrison.

Beide boeken zijn overweldigend positief over Mondragón en het is duidelijk dat de schrijvers een gevoel van hechte persoonlijke betrokkenheid met de mensen van de coöperaties hebben ontwikkeld. Het is inderdaad moeilijk kritisch te zijn bij zo'n groots resultaat onder moeilijke omstandigheden, vooral omdat er weinig andere projecten op een dergelijke schaal bestaan. Maar men krijgt soms het gevoel dat de problemen wel eens ernstiger zouden kunnen zijn dan de schrijvers zich bewust zijn of bereid zijn toe te geven.

Bijvoorbeeld: er zijn af en toe verwijzingen naar de traditionele tweederangspositie van vrouwen in de Spaanse samenleving. Er wordt gezinspeeld op de geleidelijke verandering van hun rol in de opvattingen van Arizmendiarrietta en in de coöperaties, en de Whytes geven wat informatie over een vrouwencoöperatie (Auzo-Lagun), die - zoals eerder gezegd - vooral assemblagewerk doen, koken, schoonmaken en kinderen verzorgen, en over twee vrouwen die managers van een meubelcoöperatie (Zubiola) zijn geworden. Maar hoe typerend zijn deze gevallen? Er is geen informatie over het percentage vrouwelijke arbeiders en vrouwelijke managers in de Mondragónfederatie, informatie die toch gemakkelijk te krijgen moet zijn. Mijn kritiek is niet dat Mondragón er niet in geslaagd is de eeuwen van onderdrukking op basis van sekse in veertig jaar om te zetten indien dat inderdaad het geval is, maar dat de auteurs soms te voorzichtig op gevoelige gebieden te werk gaan om maar niet te kritisch over te komen ten aanzien van een systeem en van de mensen die zij bewonderen.
Om iets anders te noemen: de zeer positieve beschrijvingen van de democratie op de werkvloer blijken niet overeen te komen met de meningen van minstens enkele leden van coöperaties, door Greenwood geïnterviewd, die scherp in hun kritiek waren. Het ernstigste van alles is wel dat men graag iets zou hebben gehoord van de meningen van enkele van de ontslagen Ulgor-stakers over hun versie van de gebeurtenissen in 1974 en de pijnlijke nasleep.

ANARCHISME

Vanuit anarchistisch perspectief bestaan er in het interne en het externe functioneren van de coöperaties verscheidene lastige facetten:
1. De bureaucratie en hiërarchie die de groei meebracht, leidden tot enkele moeilijkheden. En dit probleem zal waarschijnlijk nog wel op groter schaal terugkomen, gegeven het feit dat de federatie er onlangs toe overging de coördinatie tussen groepen coöperaties die dezelfde produkten maken, te bevorderen als een mogelijkheid om ze tegen externe concurrentie te verdedigen.
2. Er is geen 'job rotation' (georganiseerde wisseling van functies; FvdB) zoals die idealiter in collectieve ondernemingen wordt gepraktizeerd; dit is deels te wijten aan het technisch karakter van veel van het werk. Daarentegen is er een duidelijke specialisatie in en aanspraken op bepaalde functies, hetgeen het risico inhoudt dat kennis en dus macht bij enkelingen wordt geconcentreerd.
3. Een groeiend aantal tijdelijke werknemers, die geen lid zijn van de coöperatie, zijn sinds 1989 aangetrokken, wel tot 15 procent bij enkele coöperaties. Er is met andere woorden loonarbeid te voorschijn gekomen.
4. Wegens de zogenaamde behoefte aan steeds hogere graden van specialisatie was er ook een voortdurende groei van het maximale verschil in beloning tussen de werknemers (nu 6:1) en tussen de status van de managers en de werkvloer. (Anderzijds hebben de managers in Mondragón, anders dan in kapitalistische en autoritair-socialistische modellen, tot taak beslissingen die de instemming hebben van de leden uit te voeren; ze kunnen snel worden afgezet en teruggeplaatst als ze geen succes hebben of impopulair zijn en dat gebeurt ook daadwerkelijk.)
5. De groeiende automatisering bij

Mondragón en het toenemend gebruik van geavanceerde technologie zullen onvermijdelijk leiden tot een verlies van lagergeschoolde banen in de industrie. De federatie heeft een uitstekende naam op het gebied van bescherming van banen en werknemers, bijvoorbeeld door herplaatsing bij andere coöperaties, herscholing, bijna volledige betaling aan werklozen gedurende één jaar na een periode van twee jaren, vut-mogelijkheden, (schade)vergoedingen, gerichtheid op uitvoering van plannen op de lange termijn en niet op gewin op korte termijn, het steunen van verlieslijdende coöperaties. Maar als er meer ongeschoolde en laaggeschoolde werkers overtollig worden, zullen de kosten van een en ander een toenemende druk op het systeem als geheel leggen.

6. De afwezigheid van vakbonden of een stakingsrecht is verontrustend. Het is normaal kapitalisten en marxisten-leninisten te bekritiseren dat ze namaakbonden vanuit het bedrijf opzetten of marionetten die door de staat worden beheerst of om ze helemaal af te schaffen op grond van de stelling dat de belangen van de arbeiders en van bedrijf of staat dezelfde zijn. Instellingen van libertair-socialistische signatuur moeten zeker over dergelijke beginselen verantwoording afleggen. Een staking tegen zichzelf is, zoals de gebeurtenissen in Ulgor in 1974 aantonen, belachelijk; maar er zijn veel gevallen waarin individuele arbeiders binnen een coöperatie of een of meer coöperaties binnen een groep of binnen de federatie van oordeel kunnen zijn dat zij het fundamenteel oneens zijn over een principe en niet in staat zijn om de onenigheid op te lossen via hun Algemene Vergadering van Arbeiders of het Coöperatief Congres van Mondragón. Oppositie tegen een beleidswijziging op het niveau van de federatie over het toelaten van loondienst of van extern kapitaal dan wel tot en (grotere) integratie in de Spaanse staat, zijn voorbeelden van mogelijke conflicten.

7. In een over het algemeen enthousiaste bespreking vermeldt wijlen George Benello, net zoals Greenwood, dat de politieke betrokkenheid van de leden verschillend is. Hij vond dat Mondragón voor sommigen een politieke daad was maar voor anderen alleen maar een (goede) baan. (Evenals Erlich zag Benello echter in Mondragón en dergelijke projecten revolutionaire mogelijkheden, want de eigendom en de beleidscontrole bij de arbeiders maken deze fundamenteel anti-kapitalistisch en anti-statelijk.)

8. De kritische kanttekening dat het succes van Mondragón meer afhangt van het Baskisch nationalisme dan van het arbeiderszelfbeheer is al lang weerlegd, maar het feit blijft dat het werd verwezenlijkt door een relatief homogene bevolking. Hoewel het ongetwijfeld wel een grote verbetering in de huidige omstandigheden van Rostock tot Los Angeles zou zijn, blijft te bezien of de inspiratie van de coöperatieve beweging en de verbetering van de kwaliteit van leven, die arbeiderseigendom en gelijkheid kunnen brengen, even succesvol zouden zijn in sociaal-economisch, etnisch en qua taal heterogene gemeenschappen, die kenmerkend zijn voor veel hedendaagse steden.

9. Het succes van de federatie heeft deze, ironisch genoeg, in steeds intensiever contact gebracht met de statelijke instellingen van Spanje en van andere mogendheden, en vooral met de Baskische regering en die in Madrid. Mondragón is een zeer belangrijke factor in de economie van de Baskische regio en

een bron van deskundigheid voor allerlei externe instituties. De Whytes delen bijvoorbeeld mede dat voor wat 1992 betreft de helft van het budget van de research-coöperatie Ikerlan werd bijgedragen door de Baskische overheid in de vorm van betaalde stages voor doctoraal-studenten in de micro-elektronica, werktuigbouwkunde en computerwetenschappen en dat een deel van de rest uit contracten met de zakenwereld kwam. Leningen van de Baskische regering zijn geaccepteerd om te helpen bij het opzetten van nieuwe coöperaties; verscheidene managers van Mondragón hebben als leden van de Baskische regering meegewerkt aan de economische planning en een toenemend aantal contracten zijn gesloten tussen coöperaties en zelfstandige ondernemingen, inclusief verschillende multinationale ondernemingen.

10. Een deel van het succes was zowel de oorzaak als het resultaat van produktie met winstoogmerk en niet naar (plaatselijk) behoeften. Als er zich geen geweldig grote wijzigingen in de bevolking voordoen, zal het altijd nodig zijn om goederen te produceren voor anderen en niet alleen voor plaatselijk gebruik, want maar weinig gemeenschappen zijn autarkisch of kunnen dit ooit zijn. Evenwel: als iets ooit de ondergang van Mondragón zou kunnen worden, dan is het waarschijnlijk het besluit om internationaal te concurreren met de onvermijdelijke compromissen en schaalproblemen, die dat met zich brengt, liever dan zichzelf te 'beperken' tot het opbouwen en beschermen van autarkische alternatieve maatschappij op basis van principes.

Ondanks deze kritieken, waarvan sommige wijzen op scherpe verschillen met zuiver anarchistische principes, is het moeilijk over Mondragón te lezen zonder gevoelens van bewondering. De meeste problemen (van Mondragón; FvdB) zijn onbeduidend in vergelijking met de ellende en de uitbuiting die inherent zijn aan kapitalistische en autoritair-socialistische systemen; in Mondragón - anders dan in die systemen - liggen de oplossingen (vooralsnog) in de handen van de arbeiders. Als de federatie zaken doet met 'politiek incorrecte' instellingen en compromissen sluit, dan is dat minstens gedeeltelijk omdat zij succesvol genoeg was om dat te kunnen doen en omdat zij 'politiek correcte' zuster-instellingen mist met wie zich ongetwijfeld bij voorkeur zou verbinden.

Liever dan het vanuit de verte te bekritiseren, zou het verslag van haar succes ruimer moeten worden verspreid en de pogingen om het elders na te streven verdubbeld. De arbeiders van Mondragón hebben een bijna volledige economie verwezenlijkt en ze hebben bewezen dat coöperaties die bezit zijn van de arbeiders kunnen blijven bestaan en kunnen groeien. In tegenstelling tot de beweringen van kapitalisten, fascisten en autoritair-socialisten dat hiërarchie, bureaucratie en centralisatie van macht en besluitvorming van essentiële betekenis zijn, hebben de ingewikkelde structuur van de federatie en als gevolg daarvan de noodzaak van een hoog niveau van organisatie aangetoond dat participerende democratie en efficiency natuurlijke partners zijn en geen vijanden. Anarchisten kunnen op het succes van Mondragón wijzen als een praktisch bewijs van iets dat dicht bij hun ideeën over economie komt. In de woorden van Morrison betekent Mondragón "een revolutie die zonder geweld is opgebouwd van onderop".

LITERATUUR

Azurmendi, J. (1984) *El Hombre coperativo: Pensamiento de José Maria Arizmendiarrieta.* Mondragón: Caja Laboral Popular.
Bar, A. (1990) 'The CNT: the glory and tragedy of Spanish anarcho-syndicalism'; in M. van der Linden and W. Thorpe (Eds.) *Revolutionary Syndicalism. An international Perspective* (pp. 119-138). Aldershot, Hants: Scholar Press/Brookfield, VT: Gower.
Barclay, H. (1989) 'Segmental acephalous network systems: alternatives to centralized bureaucracy'; in *The Raven* 7 (pp. 207-224).
Barclay, H. (1990), *People Without Government: An anthropology of anarchy.* Second edition, London: Kahn & Averill.
Barclay, H. (1992) 'Anthropology and Anarchism'; in *The Raven* 18 (pp. 141-178).
Barclay, H. (1992), Mutual aid and conflict resolution in the traditional Egyptian village; in *The Raven* 19 (pp. 72-79).
Benello, C.G. (1986/1992), 'The Challenge of Mondragón'; in *Black Rose,* winter 1986-1987. Reprinted in L. Krimerman, F. Lindefield, C. Korty and J. Benello (Eds.), *From the Ground Up: essays on grassroots ans workplace democracy by C. George Benello* (pp. 89-99). Boston, MA: South End Press, 1992.
Bookchin, M. (1993), 'Deep Ecology, anarcho-syndicalism and the future of anarchist thought'; in *Deep Ecology and Anarchism: a polemic* (pp. 47-58). London: Freedom Press.
Cahill, T (1989), 'Co-operatives and anarchism: a contemporary perspective'; in D. Goodway (Ed.), *For Anarchism: history, theory and practice* (pp. 235-258). London: Routledge.
Dolgoff, S (1974), *The Anarchist Collectives: workers' self-management in the Spanish revolution, 1936-1939.* Montreal: Black Rose Books.
Erlich, H (1982), 'How to get from here to there - building a revolutionary transfer culture'; in *Social Anarchism 2,* 2, pp. 3-21.
Fitz, D. and Roediger, G. (Eds.) (1990), *Within the Shell of the Old: essays on workers' selforganisation - a salute to George Rawick.* Chicago: Charles H. Kerr.
Flanigan, J.G. (1989), 'Hierarchy in simple 'egalitarian' societies'; in *Annual Review of Anthropology 1989 18,* pp. 245-266.
Frank. D. (1991), 'Food wins all struggles: Seattle labor and the politicization of consumption'; in *Radical History Review* 51, pp. 65-89.
Greenwood, D.J. (1991), 'Collective reflective practice through participatory action research: a case study from the Fagor co-operatives of Mondragón; in D.A. Schon (Ed.), *The The Reflective Turn,* pp. 84-107. New York: Teachers College Press.
Krimerman, L. and Lindenfield, F. (Eds.) (1992), *When Workers Decide: workplace democracy takes root in North America.* Philadelphia, PA: New Society Publishers.
Kropotkin P. (1987), *Mutual Aid: a factor in evolution.* London: Freedom Press.
Leval, G. (1975), *Collectives in the Spanish Revolution.* London: Freedom Press.
Melnyk, G. (1985), *The Search for Community: from utopia to a co-operative society.* Montreal: Black Rose Books.
Mintz, J.R. (1982), *The Anarchists of Casas Viejas.* Chicago: University of Chicago Press.
O'Connor, H. (1981), *Revolution in Seattle.* Seattle: Left Bank Books.
Purchase, G. (1990), *Anarchist Society and its Practical Realization.* San Francisco: See Sharp Press.
Purchase, G. (1993), 'Social ecology, anarchism and trades unionism'; in *Deep Ecology and Anarchism: a polemic* (pp. 23-35). London: Freedom Press.
Richards, V. (1983), *Lessons of the Spanish Revolution.* Third Edition, London: Freedom Press.
Souchy Bauer A. (1982), *With the Peasants of Aragón: libertarian communism in the liberated areas.* First English Edition. Sankay, Orkney: Cienfuegos Press/Minneapolis: Soil of Liberty.
Ward, C. (1992), 'Anarchy in Milton Keynes'; in *The Raven 18* (pp. 116-131).

NAAR EEN GROENE MARKTECONOMIE?
Marius de Geus

Een hedendaagse anarchist als Murray Bookchin wijst de kapitalistische markteconomie aan als een centrale oorzaak van de hedendaagse milieucrisis. Als alternatief stelt hij een kleinschalige ecologische samenleving voor waarbinnen de kapitalistische economie is afgeschaft. Maar is Bookchin's alternatief wel te realiseren? Zijn er wellicht andere mogelijkheden om een vrije en duurzame maatschappij te verwerkelijken? Is de richting voor de toekomst wellicht die van een 'groene-markteconomie'? In deze bijdrage wil ik nagaan of met een heel pragmatische benadering - namelijk 'aanpassing' van de vrije-markteconomie - op den duur een libertaire en groene samenleving bereikt kan worden.

De zogeheten vrije-markteconomie die wij kennen, functioneert op basis van een aantal grondregels. Ondernemingen beconcurreren elkaar om de gunst van de consument. Zij proberen in het krachtenveld van de markt een zo sterk mogelijke positie te veroveren, om zodoende de concurrentiestrijd te kunnen overleven.[1] Dit impliceert onvermijdelijk een ingebouwde tendens tot groei, om de concurrentie voor te kunnen blijven, de markt in zekere zin te kunnen beheersen en veel minder kwetsbaar te worden voor tegenslagen. In feite is het centrale uitgangspunt van deze economische ordening 'Groei of sterf!'.[2] Wie niet voortdurend groeit, loopt op den duur het risico door mededingers van de markt te worden geveegd.

Een tweede grondregel van de vrije-markteconomie is dat de produktie niet plaats vindt met het oog op de bevrediging van de maatschappelijke behoeften en met inachtneming van de natuurlijke leefomgeving van de mens, maar om winst te behalen. Geheel volgens de immanente logica van dit systeem richten ondernemers zich op expansie, kapitaalsvermeerdering en winstvergroting. Dit houdt in dat zij zullen proberen om goederen zo goedkoop mogelijk te produceren, waarbij kostbare milieu-investeringen alleen maar tot ongewenst hogere produktiekosten zullen leiden. Het is vanuit het standpunt van ondernemingen 'rationeel' om te trachten de milieu-onkosten te ontlopen en zo veel mogelijk af te wentelen op anderen (de gemeenschap als geheel, de toekomstige generaties). In een vrije-markteconomie zal een ondernemer proberen zo min mogelijk van de produktiekosten voor eigen rekening te nemen en de zogenaamde 'externe kosten' door de samenleving te laten betalen.[3] Ook is het voor ondernemers rationeel (uit een oogpunt van winstmaximalisatie) om niet-duurzame goederen te produceren, goederen die snel slijten en dus snel vervangen moeten worden. Dit leidt tot onnodige milieuschade.

Een derde grondregel van de vrije-markteconomie is dat 'de eersten het gevaar lopen de laatsten te zullen zijn'. Ondernemingen (en individuele staten) die zich, om wat voor redenen dan ook, milieuvriendelijker willen opstellen, lopen het risico uit de markt te worden geprijsd. Wanneer zij als eersten en eni-

gen overgaan tot uitgebreide milieu-investeringen en het doorberekenen van de eerder genoemde externe kosten, dan zullen hun produkten vergelijkingsgewijs (te) duur worden. Vele consumenten zullen, ondanks wellicht goede bedoelingen, de goedkopere (en minder milieuvriendelijke) produkten aanschaffen. Op deze wijze worden voorlopers meedogenloos gestraft. Bedrijven en staten zullen zich daarom achter het argument verschuilen 'dat wie het voortouw neemt, aan het kortste eind trekt'.

De bovenstaande kritiek op de vrije-markteconomie, onder meer van anarchisten als Bookchin, lijkt mij volledig terecht. Door de vrije-markteconomie wordt onze maatschappij beheerst door 'produktie omwille van de produktie' en is de natuurlijke wereld gereduceerd tot een natuurlijke hulpbron die vrij geëxploiteerd mag worden. Het gevolg is een anti-ecologische maatschappij die oude levensvormen vernietigt, roofbouw pleegt op de natuur en complexe ecosystemen reduceert tot steeds eenvoudiger, minder gevarieerde en minder evenwichtige leefwerelden.

In beginsel lijkt een anarchistische economie, ondanks de nadelen die eraan kunnen kleven, het meest voor de hand liggende alternatief voor de huidige vrije-markteconomie. Maar het centrale dilemma is naar mijn mening dat de ondernemingsgewijze produktie zoals we die momenteel kennen, niet van de ene op de andere dag valt 'af te schaffen', hoe graag we dat ook zouden willen. Toch dwingt de milieucrisis ons tot het zoeken naar oplossingen die zo snel mogelijk perspectieven bieden op een ecologisch verantwoorder economie. Om die reden pleit ik ervoor om te streven naar een groene-markteconomie. Bovendien biedt zo'n groene-markteconomie mogelijkheden om op termijn een werkelijk anarchistische economie te realiseren.[4]

Uitgaande van de huidige situatie zijn er in theorie drie economische modellen voor het oplossen van de milieucrisis: een systeem van centraal geleide economische planning, een anarchistisch economisch systeem en het model van een groene-markteconomie.[5]

Het systeem van centraal geleide economische planning is bijvoorbeeld voorgesteld door de Franse denker André Gorz.[6] In dit geval wordt het vrije marktsysteem met zijn ingebouwde milieuproblemen vervangen door een systeem van economische planning door de centrale staat. De produktiemiddelen komen in handen van de gemeenschap en de staat moet er voor zorgen dat de produktie niet te milieubelastend is, dat vraag en aanbod exact op elkaar aansluiten, en dat er rekening wordt gehouden met de belangen van toekomstige generaties.

De tekortkomingen van dit model zijn echter inmiddels algemeen bekend. Een fundamentele kritiek is dat omvattende economische planning niet *kan* werken. Zo blijkt het onmogelijk om te komen tot een rationele prijs- en kostenbepaling. Er bestaat ook het gevaar van het ontstaan van een rigide, centralistisch-bureaucratisch planningsapparaat. De gedetailleerde kennis van alle krachten en tendenties binnen het economische systeem zal bij de planners gewoonweg ontbreken en zij zullen moeten beslissen op basis van per definitie onvolledige en onjuiste kennis. De planners zullen de complexiteit van de economische werkelijkheid nooit in hun modellen kunnen vangen en het systeem is gevoelig voor misbruik, corruptie, bevoor-

deling van elites.[7] Kortom, de nadelen zijn zo evident dat centrale economische planning als panacea voor de ecologische crisis niet meer serieus genomen kan worden.

ANARCHISTISCHE ECONOMIE

Wat zijn de kenmerken van een anarchistische economisch systeem zoals bijvoorbeeld wordt verdedigd door Murray Bookchin? Als basiseenheid ziet Bookchin de kleinschalige commune die is opgezet in overeenstemming met het ecosysteem en de bioregio waarin zij is gelegen. De communes maken gebruik van de ter plaatse beschikbare hulpbronnen en zijn onderdeel van een overkoepelende 'confederatie'. Bij de communes ligt het eigendom van de produktiemiddelen; Bookchin wijst nationalisatie van grond en industrie af, wegens het gevaar van het ontstaan van parasitaire economische bureaucratieën. De besluitvorming over de agrarische en industriële produktie geschiedt door de verzamelde burgers in collectieve stadsvergaderingen.

Het hele anarchistische economische systeem is verregaand gedecentraliseerd, zoals ook Peter Kropotkin al bepleitte. Het resultaat zou bestaan uit kleine lokale eenheden, waar mensen industriële en agrarische activiteiten in een harmonische samenhang zouden combineren en zowel geestelijk als lichamelijk werk zouden verrichten, met doorbreking van de strikte arbeidsdeling van het kapitalisme. Het beeld dat de anarchisten schetsen is van een systeem van economisch onafhankelijke regio's, die grotendeels zelfvoorzienend zouden zijn (bioregionalisme). De verdeling van de beschikbare goederen zou geschieden volgens het *behoefteprincipe*: Men werkt naar vermogen en neemt naar behoefte uit de gemeenschappelijke voorraden. Er vindt geen omvattende economische planning door een centraal bureaucratisch apparaat plaats, maar er is sprake van economische zelfordening, samenwerking en spontane onderlinge economische afstemming. (Er bestaat overigens geen volledige duidelijkheid over de rol van het marktmechanisme bij Bookchin. In zijn ideale ecologische samenleving lijkt de markt te zijn afgeschaft, maar hij is hier niet expliciet over).

Het anarchistische economische systeem heeft een aantal bijzonder aantrekkelijke kanten. Het ideaal van een kleinschalig, milieuvriendelijk produktiesysteem met zelfvoorziening binnen regio's, democratische besluitvorming over de produktie, en beloning naar behoefte blijft op zich een aanlokkelijk ideaal. Toch zie ik een drietal bezwaren:

1. Er ontbreekt een plausibele strategie van verandering. Hoe komt men van een vrije-markteconomie in een volledig gedecentraliseerd en zelfvoorzienend anarchistisch economisch systeem? Bookchin denkt dit doel langs vreedzame weg te kunnen bereiken en door allerlei proefnemingen en de macht van het voorbeeld een weg te kunnen banen voor zo'n libertaire economie. Gezien de macht van de grote ondernemingen, de rol van de hedendaagse staat en de belangen van veel 'bezittende' burgers is het volgens mij hoogst onwaarschijnlijk dat op deze wijze ooit een revolutionair anarchistisch economisch model kan worden ingevoerd.

2. Een plotselinge en volledige decentralisatie van het bestaande economische model in de richting van een sy-

steem gebaseerd op zelfvoorzienende communes zal tal van schokeffecten en onvoorzienbare consequenties met zich meebrengen. Wat zal er gebeuren met de economische produktie? Zullen er onoverbrugbare wanverhoudingen ontstaan tussen vraag en aanbod? Zullen er wellicht grote tekorten ontstaan aan bepaalde diensten en goederen in een anarchistisch systeem zonder duidelijke prijsvorming? Wat zal er gebeuren met de 'koopkracht' van de bevolking, transport en distributie, de handel tussen de communes en regio's? Welke rol zal het marktmechanisme nog spelen en wat zijn de gevolgen voor de produktie en consumptie van het werken naar vermogen en nemen naar behoefte?

3. Aangezien veel van de moderne milieuproblemen grensoverschrijdend zijn en sommige zelfs een wereldomspannend karakter hebben, is het uitermate twijfelachtig of economische en politieke decentralisatie beschouwd kunnen worden als dé oplossing voor de hedendaagse ecologische crisis. Lucht-, water- en bodemvervuiling trekken zich weinig aan van communegrenzen. Men kan uiteraard een groot vertrouwen hebben in spontane onderlinge economische afstemming en zelfregulatie, maar het reële gevaar van maatschappelijk en ecologisch onverantwoord gedrag van de lokale bedrijven en gemeenschappen blijft bestaan. Bij egoïstisch gedrag van anarchistische communes (Bookchin spreekt in dat verband van 'parochialisme') zou het ecologische evenwicht van de maatschappij als geheel wel eens fundamenteel aangetast kunnen worden.[8]

ECOLOGISCHE VOORWAARDEN

Wie aanvaardt dat er substantiële onzekerheden en gevaren kleven aan een consequent doorgevoerd anarchistisch economisch systeem, gewoonweg omdat de kennis en het inzicht ontbreken wat betreft eventuele 'nieuwe' problemen, mogelijke ongewenste resultaten, en waarschijnlijke discrepanties tussen theorie en praktijk, zal op zoek gaan naar mogelijkheden om het bestaande systeem doelgericht aan te passen in duurzame richting. Dit overigens nog los gezien van de vraag of het überhaupt mogelijk is om op een niet-gewelddadige manier ineens de kapitalistische economie in te ruilen voor een anarchistische. Ook in mijn vorig jaar verschenen *Politiek, Milieu en Vrijheid* pleit ik - op zuiver pragmatische gronden - voor handhaving van de vrijemarkteconomie, *zij het wel onder strikte ecologische randvoorwaarden*, zodat in feite sprake is van een 'groene-markteconomie'. Wat zijn de contouren van dit model?[9]

a. Privé-eigendom en de markt worden binnen een dergelijk systeem aanvaard, maar worden tegelijkertijd 'bijgesteld en beperkt' wanneer zij in conflict komen met de bescherming van het milieu en het realiseren van een duurzame ontwikkeling.

b. De staat houdt zich in dit model niet bezig met centraal geleide economische planning, maar speelt wel een actieve rol om de werking van de markt zo bij te sturen, dat ecologisch en sociaal verantwoorde resultaten het gevolg zijn. Er worden tal van macro-economische maatregelen genomen om er voor te zorgen dat de marktwerking het milieu niet beschadigd en dat de rechten van toekomstige generaties niet worden aangetast. Zo wordt belasting op arbeid

en kapitaal vervangen door het belasten van vervuilende vormen van produktie en consumptie.

c. Er wordt een complex van economische en fiscale regels ingevoerd teneinde vervuiling van het milieu en uitputting van grondstoffen tegen te gaan. Een vrijheidslievend milieubeleid zal vooral gestalte moeten krijgen door het invoeren van een uitgewerkt en omvattend systeem van milieuheffingen (ecotax). Door het toepassen van belastingheffingen kan men de consumptie beïnvloeden in de richting van meer milieuvriendelijke goederen en diensten.[10] Door het invoeren van heffingen kan men de prijs van milieu-onvriendelijke produkten opvoeren, zodat deze minder goed in de markt komen te liggen en de vraag zal afnemen. (Evenzo kan men door heffingen op grondstoffen en energieverbruik een zuiniger omgang hiermee in de produktieprocessen stimuleren.) Er zal een uitgebreid stelsel moeten komen waarin de milieuschade die bepaalde produkten veroorzaken op consequente wijze wordt doorberekend in de prijs, via heffingen en belastingen, en waarin duurzame en eenvoudig te hergebruiken goederen relatief goedkoop worden.[11]
De voordelen hiervan zijn:
- Men kan met het (naar is gebleken moeilijk te vervangen) marktmechanisme het consumentengedrag beïnvloeden.
- Het vereist relatief weinig regelgeving en creëert geen handhavingsproblemen, zoals wel vaak het geval is bij een systeem van ge- en verboden.
- De invoering van ecotax zal ertoe leiden dat het onderzoek naar nieuwe produkten vooral een milieuvriendelijke kant opgestuurd wordt (omdat deze goedkoper en beter verkoopbaar zullen zijn).[12]
- Ecotax zorgt voor vermindering van de vervuiling, *terwijl in beginsel het waardevolle principe van individuele keuzevrijheid gehandhaafd blijft.* Wanneer men bijvoorbeeld werkelijk substantiële heffingen invoert op de benzineprijs en het vervoer per vliegtuig, betekent dit niet dat autorijden en vliegen onmogelijk en verboden zullen zijn, maar alleen dat men daadwerkelijk gaat betalen voor de ecologische kosten van deze vervoersvormen en men dus duurder uit zal zijn. Regulerende milieuheffingen, mits niet in extremis doorgevoerd, laten de burgers een vrije keuze bij hun consumptiegedrag. Men kan voor het vervuilende alternatief blijven opteren, maar er is wel een duidelijke stimulans om voor het schonere produkt te kiezen.

d. Binnen een groene-markteconomie moet de overheid niet schromen om de produktie van absoluut milieu-onvriendelijke produkten die onoplosbare en onomkeerbare milieuproblemen veroorzaken volledig te verbieden met behulp van wettelijke verbodsmaatregelen (bijvoorbeeld cadmium, CFK's, PVC). Voor produkten die in mindere mate milieu-onvriendelijk zijn, dient de overheid bij voorkeur systemen van statiegeld verplicht te stellen (melk, frisdranken, maar ook autowrakken, stereoapparatuur en dergelijke), of een strenge verplichting tot terugname dan wel recycling door de producent in te voeren. (Volkswagen, Mercedes en BMW hebben zich reeds bereid verklaard de nieuwe modellen te zijner tijd terug te nemen en te recyclen. Andere autofabrikanten staan op het punt deze stap te volgen.) Daarnaast moeten be-

drijven wettelijk worden verplicht om interne milieuzorgsystemen op te zetten en om een nauwgezette milieuboekhouding bij te houden, die jaarlijks door onafhankelijke deskundigen worden gecontroleerd. Bij overtreding van wettelijke bepalingen zullen hoge straffen uitgedeeld moeten worden.

e. Er wordt in dit model een einde gemaakt aan de maatschappelijke fixatie op de groei van het Bruto Nationaal Produkt en op louter 'economische' welvaart. De cijfermatige en economische aanpak kan beter vervangen worden door een normatieve benadering waarin *zelfontplooiing en verbetering van de kwaliteit van het leven* tot norm worden verheven. De kernvraag moet niet zijn 'leiden bepaalde economische maatregelen tot hoge groeicijfers?', maar 'welk economisch beleid bevordert het meest de kwaliteit van het leven'?[13]
Het zou een aanzienlijke verbetering betekenen wanneer het Bruto Nationaal Produkt voortaan wordt gecorrigeerd voor alle milieu-onkosten die door economische groei worden veroorzaakt, zoals aantasting van landschappen, vervuiling van de bodem en schade aan historische gebouwen. De kosten die de maatschappij moet maken om de schade te herstellen zullen in mindering gebracht dienen te worden. Ook kunnen er aan de natuur 'schaduwprijzen' gegeven worden.[14] Op deze manier kan de bescherming van de natuur binnen het raamwerk van kwalitatieve economische analyse worden gebracht, al zijn er wel verschillende methodologische hindernissen. (Welke financiële waarde hebben otters, wildernissen, riviergezichten?) Nu wordt de waarde van de natuur in besluitvormingsprocessen vaak op nul gehouden, en dat dient in ieder geval veranderd te worden.

f. In een groene-markteconomie wordt de milieuvervuiling mede bestreden met behulp van een notie van juridische aansprakelijkheid voor eigendom. Het achterliggende idee is dat vervuiling directe schade toebrengt aan het privé-eigendom van anderen en het lichaam of de bezittingen van omringende burgers aantast. Waar eigendomsrechten geschaad worden, kan het slachtoffer naar de rechter stappen om genoegdoening te vorderen, bijvoorbeeld in de vorm van een rechterlijk verbod op verdergaande vervuiling, of een schadevergoedingsregeling.[15]
Aan het idee dat de vervuiler juridisch aansprakelijk kan worden gehouden, zitten enkele voor de hand liggende problemen vast. Er bestaat het causaliteitsprobleem, het vraagstuk van langdurige rechtszaken, het dilemma dat de bestrijding van de vervuiling pas *achteraf* geschiedt en de moeilijkheid dat een machteloze benadeelde (een burger met aangetaste longen) moet zien op te boksen tegen vaak machtige organisaties die uitstekend in hun juridische verdediging kunnen voorzien. Ondanks deze problemen lijkt een duidelijke vergroting van juridische aansprakelijkheid voor vervuiling op zijn plaats. Er kan een preventieve werking vanuit gaan wanneer ondernemingen en particuliere vervuilers beseffen dat er een gerede kans bestaat dat derden naar de rechter zullen stappen om hun eigendomsrechten - in de vorm van een gezond lichaam en instandhouding van de bezittingen - te beschermen.

g. Naast vergroting van de juridische aansprakelijkheden zal in een groene

economie stelselmatig inhoud gegeven moeten worden aan het beginsel dat 'de vervuiler betaalt'. Op talloze gebieden ontbreekt er momenteel eenvoudigweg een relatie tussen de ecologische kosten en de prijs die voor een dienst of een produkt in rekening wordt gebracht. Wie hedentendage een personenauto aanschaft, betaalt niet naar verhouding voor de energie die nodig was om de wagen te produceren, de vervuiling die de fabriek oplevert voor de omgeving en de verwerking van de auto in de afval-fase. Wanneer de burger in zijn auto rijdt, betaalt hij - in tegenstelling tot wat de auto-lobby beweert - verhoudingsgewijs weinig voor de geproduceerde luchtverontreiniging en de schade aan de volksgezondheid.[16]
Dit is slechts een - voor velen enigszins onaangenaam - voorbeeld van de te lage prijzen die in onze maatschappij worden aangehouden voor milieuvervuilende produktie en consumptie. Er zal eindelijk een serieuze start gemaakt dienen te worden met het in kaart brengen van de ecologische kosten van diensten en produkten en het laten doorwerken van deze kosten in de prijzen. De consument heeft dan ook direct meer inzicht in de milieu-onvriendelijkheid van zijn 'consumptie' en wordt aangezet om die alternatieven te kiezen die het milieu minder belasten.[17]

h. Onderdeel van een groen economisch stelsel is ook een andere benadering van werk en inkomen. De nadruk zal komen te liggen op dienstverlening en arbeidsintensieve produktievormen, naar het voorbeeld van het oude ambacht; de ambachtsman die van het begin tot het eind een produkt fabriceert. Dit soort werk heeft een hoge intrinsieke waarde, is creatief en leidt tot duurzame produkten. (Uiteraard kunnen machines de arbeid blijven verrichten die ongezond, onplezierig en zwaar is).
De huidige scheiding tussen betaald en onbetaald werk kan worden opgelost door een basisinkomen in te voeren van rond het niveau van de huidige bijstandsnorm. Een dergelijk systeem maakt een einde aan onnodige bureaucratie, maakt (voorheen) onbetaald werk aantrekkelijker en zal kunnen leiden tot collectieve arbeidstijdverkorting, c.q. een algehele vermindering van de werkeloosheid. Uit tal van rapporten van onder meer Groene Partijen en het CPB blijkt dat een basisinkomen haalbaar is en in economisch opzicht positief uitwerkt.[18] De arbeidstijdverkorting die het gevolg is van een basisinkomen, zal mensen in staat stellen te kiezen voor meer tijdrovende, milieuvriendelijke oplossingen. Het huidige overspannen samenlevingsritme zal kunnen afnemen en er zal ruimte komen voor meer sobere, rustige en ecologisch verantwoorde levenstijlen.

i. Er is binnen dit economisch systeem voor zowel de milieubeweging als de consumentenorganisaties een essentiële taak om de consument te stimuleren tot 'groen' en 'verantwoord' koopgedrag ('groen consumentisme'). Wie anders dan de consumenten zelf hebben uiteindelijk invloed op de produktie van goederen - door deze te kopen of juist niet. Met name voor organisaties als De Kleine Aarde, Greenpeace, Milieudefensie, de Stichting Natuur en Milieu, Aktie Strohalm en de diverse consumentenbonden liggen er goede kansen om, véél meer dan tot nu toe is geschied, de consument in te schakelen om milieuvervuiling tegen te gaan. Consumenten kunnen door middel van een gericht

aankoopbeleid de produktie van bepaalde goederen sturen. Op kleine schaal hebben er in Nederland reeds eerder succesvolle consumentenacties plaats gevonden, zoals de acties tegen PET-flessen, CFK spuitbussen en cadmium in bierkratten.[19] Door te weigeren voortaan bepaalde produkten te kopen, kunnen producenten worden aangezet om alternatieven te zoeken voor hun milieugevaarlijke produkten. Ook hier is het grote voordeel dat men met gebruikmaking van het bestaande marktmechanisme, van binnenuit de strijd aan kan binden met vervuilingsproblemen. De burgers kunnen juist volledig gebruik maken van hun 'consumentenautonomie' en op deze manier vraag en aanbod beïnvloeden.

VOOR- EN NADELEN

De voordelen van invoering van een groene-markteconomie zijn evident. Dit stelsel kan via geleidelijke weg worden ingevoerd. Niet heel de maatschappij hoeft te worden hervormd, niet iedere steen hoeft te worden verplaatst. Het gaat om diepergravende aanpassingen op middellange termijn, die bijgesteld kunnen worden al naar gelang de omstandigheden dit vereisen. Er kan geleerd worden van fouten: onvoorziene consequenties en neveneffecten kunnen in een vroeg stadium worden ondervangen. Daarnaast bezit dit model een groot adaptievermogen, is onbureaucratisch, gedecentraliseerd. Weinigen zullen ook ontkennen dat de vrije-markteconomie - ondanks de bekende nadelen - de laatste decennia heeft gezorgd voor een verbetering van levensomstandigheden, technische innovatie en een ontwikkeling van de produktiekrachten; alleen bezit zij geen ingebouwde remmen. In een groene economie zal de markt *getemd* worden door de maatregelen die boven zijn genoemd: de markt zal gedisciplineerd worden, beheerst door ijzersterke milieuremmen zoals de juridische, fiscale en economische maatregelen die ik heb voorgesteld. Nu zal de kritische lezer direct opmerken dat ook een groene-markteconomie een aantal substantiële nadelen kent. Laat ik ter afsluiting van dit artikel mogelijke tekortkomingen bespreken.

In de eerste plaats zou gesteld kunnen worden - zoals door Bookchin - dat iedere poging om de huidige ecologische problemen op te lossen binnen de bestaande kapitalistische economie hopeloos is: 'kapitalisme is inherent anti-ecologisch'.[20] In het kapitalistisme wordt de natuur onvermijdelijk louter behandeld als een hulpbron die geëxploiteerd dient te worden. Een ecologische maatschappij zal zich baseren op een economische produktiewijze die geen ingebouwde groeispiraal kent, maar die intrinsieke mechanismen kent die groei binnen de perken houden.[21]

Ik zal niet ontkennen dat hier een reëel probleem ligt. Is het mogelijk om de markt voldoende te beteugelen en bij te sturen? Volgens mij is dit wel degelijk mogelijk, mits men kiest voor een effectief instrumentarium, voor het juiste remsysteem. Het falen van het huidige milieubeleid wordt niet in de laatste plaats veroorzaakt door verkeerde keuzes in het *beleidsinstrumentarium*. De bestaande beleidsinstrumenten gaan veelal uit van directe regulering, van dwang met behulp van verboden en geboden, van beheersing en controle van bovenaf (top-down benadering). In een groene-markteconomie wordt veel effectiever en efficiënter gebruik gemaakt van marktconforme instrumenten zoals

heffingen, ecotaxen en bijvoorbeeld ook verhandelbare emmissierechten. Met deze instrumenten kan veel doelgerichter gewerkt worden en kunnen de huidige problemen die bestaan in de sfeer van de handhaving en uitvoering voorkomen worden.

In de tweede plaats kan ingebracht worden dat binnen het huidige economische systeem zowel de mens als de natuur slachtoffers van hiërarchie zijn. De individuen zijn onvrij door de instituties en waarden van de hiërarchische economie en maatschappij. Het ontbreekt hen aan zeggenschap en mogelijkheden om hun eigen leven te bepalen. De hiërarchische verhoudingen tussen de mensen hebben hun uitstraling op het gedrag van de mens ten aanzien van de natuur. Een ecologische maatschappij is volgens deze kritiek pas bereikbaar wanneer alle levenssferen van de mens die besmet zijn met dominantie, 'ontsmet' worden. Dit wil zeggen dat hiërarchie moet worden verbannen uit *alle* menselijke relaties, zoals die tussen mannen en vrouwen, ouderen en jongeren, politici en burgers, etc. Een anarchistische economie en maatschappij zonder hiërarchie en staat zijn - weer volgens Bookchin - noodzakelijk om af te komen van de dominante houding van de mens ten opzichte van de natuur en om te bereiken dat de mensheid in evenwicht met de natuur komt te leven.[22]

De stelling 'dat het feit dat de mens de natuur moet domineren en exploiteren een gevolg is van het domineren en de exploitatie van de mens door de mens' is intrigerend, maar blijft voor een gedeelte speculatief en lijkt toch ook gegrondvest op enig 'wishful thinking'. In de middeleeuwen, die werden gekenmerkt door duurzame produktie op basis van ambachtelijk werk, menselijke schaal van organisatie, coöperatieve waarden en relatief gering ingrijpen in de natuurlijke leefomgeving, waren de maatschappelijke verhoudingen in het geheel niet zo non-hiërarchisch als Bookchin wil doen geloven. Er bestonden binnen de middeleeuwse steden en gilden talloze vormen van overheersing en uitbuiting, zoals door verschillende historici aannemelijk is gemaakt.[23]

De verbinding tussen 'menselijke' overheersing en 'natuurlijke' overheersing die als een rode draad door het werk van Bookchin loopt, vormt ongetwijfeld een interessante these, maar is in ieder geval lang niet zo onproblematisch als hij suggereert. De conclusie dat het afschaffen van de markt en van hiërarchie in de maatschappij ***absoluut noodzakelijk*** zijn om af te komen van de dominante houding van de mens ten opzichte van de natuur verliest hierdoor mijns inziens aan overtuigingskracht.

In de derde plaats kan gesteld worden dat binnen een groene-markteconomie de werkers zich nog steeds volledig aan te passen hebben aan de wensen van het leidende management: de mens wordt in dit systeem nog steeds beschouwd als de gehoorzame employé die geen recht heeft op zeggenschap binnen het bedrijf. Ook dit lijkt op het eerste gezicht een geldige kritiek, ware het niet dat binnen een groene-markteconomie de werkers een véél grotere zeggenschap over het beleid van de onderneming dienen te krijgen dan voorheen.

Tot op heden leidt het eigendom van een bedrijf of een onderneming op vanzelfsprekende wijze tot het recht om zeggenschap uit te oefenen. Een rechtvaardige organisatorische structuur leidt echter tot fundamenteel gewijzig-

de zeggenschapsrelaties; in brede lagen verkrijgen de medewerkers een grote mate van beslissingsbevoegdheid. Is dit mogelijk gezien de bestaande eigendomsverhoudingen in bijvoorbeeld Nederland? Hier kan een aantal opmerkingen over worden opgemaakt:
- er is in de geschiedenis reeds geruime tijd een ontwikkeling gaande waarin eigendom in zekere zin wordt losgekoppeld van controlemogelijkheden. Men kan hierbij denken aan de introductie van wettelijke regels over de interne zeggenschapsverhoudingen (Wet op de Ondernemingsraden). Er is geen enkele reden om aan te nemen dat deze ontwikkeling haar eindpunt heeft bereikt. Met name de progressieve partijen en de vakbonden proberen al jarenlang om de werknemers consequent meer invloed te verschaffen:
- er zijn verschillende ondernemingen die hun medewerkers de mogelijkheid geven om te participeren in het aandelenkapitaal, waardoor zij via een omweg inspraak kunnen verkrijgen (en mede verantwoordelijk worden);
- er bestaat ook binnen een kapitalistisch stelsel de mogelijkheid voor gezamenlijk eigendom zoals bij coöperatieve bedrijven. Op deze wijze kan de mogelijkheid worden geschapen voor zelfbestuur door de werknemers. Er zijn voorbeelden te over van 'worker-ownership' en 'worker-control', die daaruit kan voortvloeien.[24]

Kortom, men behoeft de bestaande eigendomsverhoudingen niet fundamenteel te revolutioneren, om meer zeggenschap voor de organisatieleden te kunnen introduceren. Dit soort ideeën zijn in te voeren door reeds bestaande ontwikkelingen uit te breiden c.q. consequent door te trekken. (Zie ook mijn bespreking in deze *AS* van Ricardo Semler, *Semco-stijl*, over democratie op de werkplek.) Een groene-markteconomie is voor mij ook alleen aanvaardbaar wanneer de bedrijven fundamenteel gedemocratiseerd worden. Daardoor immers komt tevens het ideaal van een anarchistische economie dichterbij.

Ik beweer niet dat een groene-markteconomie een ideaal systeem is om een vrije en duurzame samenleving te realiseren. Maar het is wel een 'haalbaar' systeem, dat leefbaar is en daadwerkelijk uitzicht biedt op een vrijheidsgerichte en groene maatschappij van libertaire signatuur. Maakt mij dit tot een reformist? Net als de Noorse ecofilosoof Arne Naess meen ik van niet. Daarom wijs ik tot slot op diens woorden: "Hervorming of revolutie? Ik sta een verandering van revolutionaire inhoud en omvang voor die door middel van vele kleine stappen in een radicaal nieuwe richting leidt. Plaatst mij dit temidden van politieke reformisten? Nauwelijks. De richting is revolutionair, de stappen zijn hervormend".[25]

NOTEN

1. Ook Hans Opschoor, *Na ons geen Zondvloed*; Kok Agora, Kampen 1989; pp. 92-93. - 2. Murray Bookchin, *The Rise of Urbanization and the Decline of Citizenship*; Sierra Club Books, San Francisco 1987; p. 202. - 3. Roefie Hueting, *Nieuwe Schaarste en Economische Groei, meer welvaart door minder productie*; Agon Elsevier Publishers, Amsterdam 1974. Ook H. Hoefnagels, *Vooruitgang zonder Groei*; Samsom Uitgeverij, Alphen aan den Rijn 1979; pp. 82-83. - 4. Vgl. in dit verband Hans Ramaer, 'Groen anarchisme', alsmede redactioneel commentaar in *Perspectief* 16 (juli-sept. 1989); zie ook de bespreking van Ramaers ideeën door Leen Brusselman, in *Naar een bevrijdende economie? Illusie of haalbaar ideaal?*; De Vrije Bond, Rotterdam 1991. Het 'groene

anarchisme' dat Hans Ramaer bepleit, kan evenzeer beschouwd worden als een overgangsmodel naar een libertaire economie met dien verstande dat het nadrukkelijker vooruitloopt op het anarchistische ideaal dan een groene-markteconomie. - 5. Deze indeling en enkele ideeën over een 'groene-markteconomie' zijn mede ontleend aan Robyn Eckersley, *Environment and Political Theory*; UCL Press, Cambridge 1992; pp. 140-145 en haar paper *Disciplining the market, calling in the state: four competing models for integrating the economy and the environment*; ECPR conferentie, Leiden, 2-8 april 1993. - 6. André Gorz, *Ecology as Politics*, Pluto Press, London 1980; (deels) in het Nederlandse vertaald als *Ecologie en vrijheid*, Van Gennep, Amsterdam 1977. Vgl. de vernietigende kritiek van Bookchin op Gorz in *Towards an ecological society*; Black Rose Books, Montreal 1980; pp. 287-313. - 7. Voor een meer omvattende kritiek op centrale economische planning zie J. Oversloot, *Sabbatswerkers in de Sovjetunie*; Eburon Uitgeverij 1990, deel III. - 8. Zie ook mijn *Politiek, Milieu en Vrijheid*; uitgeverij Jan van Arkel, Utrecht 1993, waar deze bijdrage verder op voortborduurt; verwijzing p. 115. - 9. Ook Robyn Eckersley, *Environment and Political Theory*; pp. 140-145. - 10. Henk van Arkel, *Het gelijk van het genoeg*; Aktie Strohalm, Utrecht 1990, hoofdstukken 9 en 10. - 11. Zie ook Bram van Ojik en Alexander de Roo, *Groentax, de prijs voor een schoon milieu*; Groen Links Studiestichting, Amsterdam 1989. - 12. Henk van Arkel, *Het gelijk van het genoeg*; p. 96. - 13. Arne Naess, *Ecology, Community, Lifestyle*; Cambridge University Press, Cambridge 1989; p. 122. - 14. Ibid. p. 123. - 15. Zie ook Murray Rothbard, *For a New Liberty*; Collier Books, New York 1978; pp. 256-257. - 16. Centrum voor Energiebesparing en Schone Technologie, *Waardering van negatieve externe effecten van het autoverkeer*; CEST, Delft 1988. - 17. Zie o.a. Groen Links, *Op weg naar een groene belastingheffing*; Tweede Kamerfractie Groen Links, oktober 1991. - 18. Zie Willem Velema en Jan Jaap Heij, *Het basisinkomen is toch haalbaar en betaalbaar*, Intermediair, 30e jaargang, nummer 13, april 1994, pp. 12-20. - 19. Vereniging Milieudefensie, *Konsumentenactiviteiten voor het milieu*; eigen uitgeverij, Amsterdam 1989. - 20. Murray Bookchin, *Post-Scarcity Anarchism*; Black Rose Books, Montréal 1990; p. 18. - 21. Murray Bookchin, *Remaking Society*; Black Rose Books, Montréal 1990; pp. 194-195. - 22. Murray Bookchin, *Post-scarcity Anarchism*; Black Rose Books, Montréal 1990; pp. 19-32. - 23. Zie bij voorbeeld Henri Pirenne, *Economic and Social History of Medieval Europe*; Routledge and Kegan Paul, London 1972; pp. 209-223. - 24. Een uitgebreid en nuttig overzicht wordt bijvoorbeeld gegeven door Kirkpatrick Sale in zijn *Human Scale*; Perigee Books, New York 1988; pp. 352-392. - 25. Arne Naess, *Ecology, Community, Lifestyle*; p. 156.

PAUL FEYERABEND (1924-1994)

"There are more important things in this world than winning a war, advance science, finding the truth" (Paul K. Feyerabend, *Science in a free society*, 1975, p. 87).

Op 11 februari jl. overleed in zijn woonplaats, een dorpje in de buurt van het Zwitserse Zürich, de wetenschapsfilosoof Paul K. Feyerabend.

Feyerabend, geboren als Oostenrijker, studeerde onder meer astronomie en theaterwetenschappen in Wenen en Weimar. 'Door omstandigheden' zou hij assistent worden van de filosoof Karl Popper, aan de London School of Economics. Het was het begin van een bijzondere carrière die Feyerabend op een leerstoel wetenschapsfilosofie aan de University of California in Berkeley zou doen belanden. "Plotseling was ik professor in de wetenschapsfilosofie in Engeland, daarna in Amerika, zonder dat ik ooit gespecialiseerd was als wetenschapsfilosoof", zei Feyerabend hierover in een interview met *Frans Boenders* (Frans Boenders, Denken in tweespraak, Amsterdam 1978, p. 63). Vanaf 1981 leefde Feyerabend enigszins teruggetrokken in Zwitserland. Hij was aldaar hoogleraar aan de technische universiteit in Zürich.

In de jaren zeventig waren het vooral Thomas Kuhn en Feyerabend, naast de in 1974 overleden Imre Lakatos, die de wetenschapsfilosofie een ongekende populariteit bezorgden. Nadat

de invloedrijke Karl Popper het verificatieprincipe ('je kunt aantonen dat iets waar is') had losgelaten en slechts een falsificatiebeginsel ('iets moet in principe weerlegd *kunnen* worden') als onderscheidingscriterium tussen 'wetenschap' en 'de niet-wetenschappelijke rest' wilde erkennen, bleek het hek van de dam. 'Anything goes', stelde Feyerabend, op grond van wetenschapshistorische argumenten, is het enige methodologische, 'anarchistische' voorschrift waaraan een wetenschapper geacht wordt zich te houden.
Het is dan ook niet verwonderlijk dat nogal wat anarchisten direct het belang van Feyerabends werk zagen. Daartoe behoort onder meer de Duitse filosoof/antropoloog *Hans Peter Duerr*, die Feyerabend volop de gelegenheid gaf om in 'zijn' anarchistische jaarboek *Unter dem Pflaster liegt er Strand* (Karin Kramer, Berlin) te publiceren. Duerr zelf publiceerde een tweetal sterk op het gedachtengoed van Feyerabend geënte bundels: de ondanks de prachtige woordspeling in de titel uiterst serieuze bundel *Ni dieu - ni mètre* (1974) en de bijzonder vermakelijke bundel *Satyricon* (1982) met artikelen als 'Können Hexen fliegen?' en 'Können Ethnologen fliegen?'. *De AS* zou in januari 1979 (*De AS* 37) aandacht aan het werk van Feyerabend besteden, nadat *De Vrije Socialist* al in het zomernummer van 1974 een artikel van *Arnold Cornelis* over Feyerabend publiceerde.
Het betreffende AS-nummer zou overigens het enige nummer worden waaraan AS-redacteur en *vrijdenker* Constandse niet zou meewerken. Vrijdenkers van zijn generatie, zich baserend op een bijna negentiende-eeuwse rationalisme, zagen met lede ogen hoe het fundament van hun zekerheden door Feyerabend van een stevig vraagteken werd voorzien, zoals onder meer bleek uit de reacties op een artikel van Feyerabend, ingeleid door *Bas Moreel*, dat in januari 1982 in het maandblad *De Vrije Gedachte* verscheen.
Wetenschappelijke belangstelling voor het werk van Feyerabend was er in Nederland onder meer in en rond het *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift*. Dit blad vertaalde een tweetal artikelen van Feyerabend dat later verscheen in een door *Harry Kunneman* samengestelde bundel (*Wetenschap en ideologie*, 1978). Veel later zou Kunneman Feyerabend behandelen in zijn boek *De waarheidstrechter* (1986): hij maakte toen een interessante vergelijking tussen het werk van Feyerabend en dat van *Ivan Illich*.
Het absolute dieptepunt van de Nederlandse Feyerabend-receptie mag hier ook niet onvermeld blijven. Dat was de recensie van *Wout Ultee* in *Mens en Maatschappij* van de Nederlandse vertaling van *Against method* (*M&M*, 52:4, pp. 478-479). 'Bla-bla-isme', daar kwam het dadaïsme van Feyerabend volgens Ultee op neer... Eveneens memoreren we de conclusie van W.F. Hermans in *NRC Handelsblad* (28-10-1977): "hij gooit er maar met zijn pet naar".
Feyerabend is in 'politiek' opzicht nooit anarchist - 'libertair socialist' - geworden, al had zijn werk zeker politieke implicaties. Zo bepleitte Feyerabend een scheiding van staat en wetenschap, om dezelfde redenen als waarvoor er ooit ook voor een scheiding van kerk en staat gepleit was. Feyerabend zou dus bepaald niet, zoals Kropotkin in de vorige eeuw, op wetenschappelijke gronden een anarchistisch standpunt innemen, maar hij probeerde wel, zoals *Wim van Dooren* dat destijds in *De AS* formuleerde (nr. 37, p. 4) om "op wetenschappelijk terrein een anarchistisch denkbeeld te realiseren".
In Nederland verscheen in 1993 nog een vertaling van een tweetal dialogen (*Over kennis, twee dialogen*; Kok Agora, Kampen 1993, 127 blz., ƒ27,50) die, zoals de Leidse filosoof *Theo Meyering* (die in 1981 bij Feyerabend promoveerde) in het *Filosofie Magazine* van juni 1993 uiteenzette, de bijzondere sfeer van Feyerabends filosofiecolleges weergeven. Bij de Britse Verto Press zijn nog steeds zijn bundel *Farewell to reason* (1987) en een derde editie van zijn bij vlagen geniale *Against method* (1st ed. 1975, 3rd ed. 1993) verkrijgbaar. Vreemd dat zo weinig anarchistische bladen de moeite namen om Feyerabend te gedenken.
Cees Bronsveld

BLADEREN 29

Er is weer een nieuwe *Vrije Socialist*! Na de even trieste als voorspelbare teloorgang van het blad van *Piet de Geus* èn de eenmalige verschijning van een vrouwelijke variant van het blad (De Vrije Socialiste, Pinksteren 1992) is er dan nu eindelijk een blijvende opvolger, dat wil zeggen dat is op zijn minst de bedoeling. Sterkte dames en heren! Hopelijk verscheen intussen het tweede nummer!? Info: postbus 713, 1000 AS Amsterdam.

In januari van dit jaar overleed op 88-jarige leeftijd de Spaanse anarchiste *Federica Montseny*. Tijdens de Spaanse burgeroorlog was zij enige tijd lid van de republikeinse regering van *Largo Caballero*. Volgens de Volkskrant (25-1-1994) was zij daarmee ook de eerste vrouwelijke minister in Europa.
In een aantal anarchistische bladen uiteraard aandacht voor de dood van Montseny. 'Nos ha dejado Federica' luidde de (Spaanse) kop boven een (Frans) artikel in *Le Monde Libertaire* (24-2-1994). Het Engelse *Freedom* (5-2-1994) meldde bovendien dat ook *El Pais* uitvoerig aandacht aan haar heengaan besteedde en daar bovendien een 'thoughtful editorial' aan wijdde.
Meer Spanje. Nummer 23 van het blad *The Raven* is deels gewijd aan het post-franquistische Spanje. *AS*-redacteur *Rudolf de Jong* besprak voor *Trouw* (5-3-1994) de lijvige (1004 blz.!) Franco-biografie van *Paul Preston*.
Het blad *Migrantenstudies* wijdde een themanummer aan de herkomstlanden van migranten. *Jan Mansvelt Beck* schreef voor dit nummer (1993/4) het artikel 'Spanje, van emigratie- naar immigratieland'.

Op 15 januari was het 75 jaar geleden dat *Rosa Luxemburg* en *Karl Liebknecht* vermoord werden. Voor *Het Parool* (15-1-1994) schreef *Raf Willems* een terugblik.
Op 11 februari overleed de filosoof *Paul Feyerabend*. In de *NRC* (16-2-1994) schreef de Amsterdamse filosoof *Maarten Franssen* een in memoriam: 'Feyerabend vond dat het woord van burgers wet was'. Zie ook elders in dit nummer van *De AS*.
Op 15 februari overleed op 61-jarige leeftijd de Amerikaanse essayist en historicus *Christopher Lasch*. Lasch, hoogleraar geschiedenis aan de University of Rochester, zou eind jaren zeventig internationale faam verwerven met zijn studies 'Haven in a heartless world' (1977) en 'The culture of narcissism' (1979). Onbekender maar mijns inziens niet minder belangrijk was zijn 'The American liberals and the Russian revolution' (1962) waarin Lasch ook de anarchistische visie op de Russische revolutie kort behandelde.
Op 13 april overleed op 56-jarige leeftijd Rob van Gennep, uitgever en boekverkoper. De geschiedenis van het linkse politieke boek in de jaren zestig, zeventig en begin tachtig kan niet geschreven worden zonder Van Gennep daarin een centrale plaats te geven. In zijn reeks Kritiese Bibliotheek verscheen een groot aantal inmiddels klassieke geschriften, waaronder ook anarchistische, zoals Bakoenins 'Over anarchisme, staat en dictatuur', Lehnings 'Radendemocratie of staatscommunisme' en Guerins 'Het anarchisme'.

Zijn (Nederlandse) anarchisten tegen verkiezingen? Tja... wie deze vraag opwerpt, realiseert zich weer eens hoe merkwaardig het eigenlijk was, is en blijft dat het Nijmeegse onderzoek van onder meer *Arie Hazekamp* naar de opvattingen van Nederlandse anarchisten nooit gepubliceerd werd. Maar ach, men heeft in de kringen van *Lekker Fris* waar de onderzoeker zich dezer dagen beweegt kennelijk besloten maar niet op mijn gezeur in te gaan. *Lekker Fris* in het algemeen en de bijdragen daarin van ex-onderzoeker Hazekamp in het bijzonder lees ik dan ook zelden zonder een onmiskenbare rode waas voor de ogen. Laat ik dus maar volstaan met te melden dat onlangs nummer 50 van dit blad van de persen rolde (info: postbus 1610, 6501 BP Nijmegen). Maar ter zake. Het was tenslotte weer eens zo ver: verkiezingen! Voor de gemeenteraden en als dit nummer verschijnt óók voor de Tweede Kamer.

'Er is wat aan de hand. Maar wat?' Zie daar de strekking van menig post-gemeenteraadsverkiezingscommentaar. De mooiste bijdrage in deze kwam wat mij betreft van *Gerard van Westerloo* in *Vrij Nederland* (12-3-1994). "Raadsleden gaan niet naar de gemeente om te vertellen hoe hun kiezers erover denken. Ze gaan naar hun kiezers om uit te leggen dat de plannen van de gemeente zo goed in elkaar zitten", schreef Van Westerloo onder meer. Het zal de gemiddelde lezer van dit tijdschrift niet moeilijk vallen in deze woorden veel van de anarchistische bezwaren tegen het parlementaire bedrijf terug te vinden. Van Westerloo haalt de politicoloog *Van Praag* aan, die de verkiezingsuitslag 'anti-gouvernementeel' noemde. Vreemd genoeg besluit het artikel met een niet zo heel erg impliciet voorstel om die verkiezingen maar af te schaffen, want... "hoe relevant zijn de klassieke tegenstellingen nog?"

Een klassieke verkiezingshandleiding schreef *Quintus Cicero* in 64 v. Chr. (Ambo, Baarn 1994, 66 pp., ƒ14,95). Hoewel: helemaal zeker is dat niet, betogen vertalers/inleiders *Van Rossum* en *Teitler*, want het auteurschap is nog altijd niet onomstreden. Maar goed, veel uitmaken doet dat niet want, zo menen zij, Q.C. had het op zijn minst *kunnen* schrijven. Het verhaal geeft hoe dan ook een aardige kijk achter de schermen van de Romeinse politiek. De grote mate van actualiteit die de uitgever op de achterflap claimt, lijkt mij echter wat overtrokken. De schets van de politieke carrière van de gebroeders Cicero van de samenstellers in hun inleiding lijkt mij heel wat actueler. Zo schrijven zij op p. 28 e.v.: "Het harmoniemodel dat Cicero als politiek programma ontwikkelde, moest ook wel mislukken. (...) Door tal van oorzaken was er een kloof ontstaan tussen de onder- en bovenlaag van de samenleving en waren er grote groepen wier belangen in dit systeem niet meer werden behartigd".

Een zinssnede die verdacht veel lijkt op een uitspraak in *Vrij Nederland* van het hoofd van de afdeling Bestuurscontacten van de gemeente Amsterdam, *Eisse Kalk*, die onlangs terugtrad: "De democratie zal alleen overleven als die in staat is het contact met de onderklasse te herstellen" (*VN* 2-4-1994).

Intussen... behaalde de Stadspartij Rotterdam van de niet alleen in 'onze kringen' bekende dichter en criminoloog Manuel Kneepkens twee zetels in de gemeenteraad. In *Vrij Nederland* (23-4-1994) beschreef hij hoe in Manhattan-aan-de-Maas het lokale regentendom nog niets geleerd heeft van de uitspraak van de kiezers. Door de vorming van een vijf partijencollege (PvdA, CDA, VVD, D66 en Groenlinks) en de extreemrechtse vloedgolf van zes zetels is Kneepkens in één klap 'oppositieleider' geworden. De ook in de Stadspartij actieve *AS*-redacteur *Hans Ramaer* belandde eveneens in de politiek en wel voor een groene lokale partij in een Rotterdamse deelraad. Het had weinig gescheeld of hij was aldaar zelfs tot het ambt van deelgemeente-wethouder geroepen... *Bladeren* houdt je op de hoogte!

Van het *Bulletin Nederlandse Arbeidersbeweging* verscheen een thema-nummer naar aanleiding van het honderdjarig bestaan van de *Kunstenbond FNV* op 25 april jl. Behalve aandacht voor 'vroege' organisaties als de *Amsterdamse Toonkunstenaars Vereeniging* (1894-1909) ook artikelen die de meer recente geschiedenis betreffen, zoals de bijdrage van *Wilma Tichelaar* over rivaliserende musicibonden aan het eind van de jaren zestig en een stuk van *Teunis IJdens* over de ontwikkeling van de *Beroepsvereniging van Beeldende Kunstenaars* (BBK) over de periode 1945-1973 (BNA 1994/3, los ƒ6,-, info: Slachthuisstraat 253, 9713 MN Groningen).

Van 7 maart tot en met 29 april was bij het *Algemeen Burgerlijk Pensioenfonds* in Heerlen de tentoonstelling 'i10 sporen van de avantgarde' te zien. In nr. 44 (maart 1994) van het blad *ABP-wereld* ('tijdschrift voor relaties van het ABP'!?, info: postbus 4911, 6401 JS Heerlen) een bewerking van een artikel uit 1963 van *Arthur Lehning* over i10. Verder verscheen er een prachtige catalogus (Toke van Helmond (red.), 'i10 sporen van de avant-

garde', ABP, Heerlen 1994, 285 blz., *f*29,90) waarin vooral veel materiaal uit i10 herdrukt werd. Van belang is echter vooral de publikatie van een deel van de correspondentie (pp. 224-267) tussen Lehning en zijn medewerkers. *Bart de Ligt* over de latere i10-medewerker *Jan Romein*: "Wat R. betreft, houd ik mijn hart vast! Nu en dan gebeuren er wonderen, zegt men, en misschien is R. geheel van karakter veranderd. Maar ik heb hem leeren kennen als een zeer dogmatisch, schoolsch, partijziek bolsjewiek die alles wat anarchisme en vrijheid is, haatte".

In de (landelijke) pers was er bij mijn weten nauwelijks aandacht voor de i10-tentoonstelling. Ik trof slechts een artikel van *Bernard Hulsman* in de *NRC* (19-3-1994) en een kort bericht in *de Volkskrant* (16-4-1994). Het utopisme van Lehning's i10 werd, naast dat van *André Breton*'s *La révolution surréaliste*, genoemd in een column van *Henk Hofland* in de *NRC* (8-4-1994), getiteld 'Archeologie van het optimisme'. Hierin vroeg Hofland zich af hoe het komt dat er de laatste halve eeuw geen utopie of anti-utopie van enig niveau geschreven werd. "Waarom is er na de Koude Oorlog geen optimisme gekomen dat golven van creativiteit heeft veroorzaakt, zoals in *i10* en de *Révolution*, en geen pessimisme dat de anti-utopie van een totale fragmentarisering zou kunnen voorzien?"

Wij zullen het intussen moeten doen met oliedomme beschouwingen als die van *Hans Achterhuis* in *de Volkskrant* (2-4-1994): "In elke utopie sluimert een nachtmerrie". *Saskia Poldervaart* diende hem een week later van repliek. Schrijver dezes wenst prof. Achterhuis *sweet dreams*.

Eind vorig jaar werd *Paul Cliteur* tot opvolger van *Jan Glastra van Loon* als voorzitter van het *Humanistisch Verbond* gekozen. In *De Humanist* (dec. 1993/jan. 1994) een portret van de nieuwe voorzitter. De vrijdenkersvereniging was zeer verguld met de benoeming van de liberaal (!) Cliteur. Hij publiceerde een aantal jaren met grote regelmaat in het maandblad De Vrije Gedachte. Zo herinner ik mij een nogal cynisch stukje over het postmodernisme (DVG nr. 193): *much a do about nothing* dat post-modernisme, was daarvan zo ongeveer de strekking. Daar lijkt Cliteur toch enigszins van teruggekomen. In de -dure maar wel zeer verzorgd uitgegeven - bundel die Cliteur samen met *Douwe van Houten* (UvH) samenstelde onder meer een bijdrage van *Harry Kunneman* over 'humanisme en post-modernisme', waarin deze pleit voor een creatief verwelkomen in plaats van een defensief afweren van 'dat post-modernisme' (P. Cliteur en D. van Houten (red.), 'Humanisme: theorie en praktijk', De Tijdstroom, Utrecht 1993, 512 blz., *f*99,-).

Onlangs verscheen bij *Ambo* een boekje over het humanisme van de hand van de publicist *J.P. Guépin*. Het blijkt een beetje een ratjetoe, dit boekje, maar de vele terzijdes waarover onder meer *Bastiaan Bommeljé* in een recensie viel. (*NRC* 5-3-1994) vond ik eigenlijk wel aardig. Bladeren in boekvorm, een aaneenschakeling van zijsporen: prachtig. Jammer is wel dat Guépin zich, tamelijk ondoordacht, van de notie 'humanistische filosofie' bediend... (Het humanisme 1350-1850, Baarn 1994, 16 blz., *f*34,90).

Het basisinkomen lijkt weer meer in de belangstelling te komen. In *de Volkskrant* (26-3-1994) besprak de econoom *Frank Kalshoven* de studie 'Basisinkomen in drievoud' (1993) van *Van Kempen* en *Van der Veen*. 'Links en rechts willen het, maar werkt het ook?', vroeg hij zich af. Cruciaal is, zo betoogt Kalshoven, de uiteindelijke hoogte van het basisinkomen: is het te hoog, dan stort de economie in elkaar, is het te laag, dan leidt het tot een sociaal onaanvaardbaar scheve inkomensverdeling. Zijn conclusie: "De verzorgingsstaat wordt door invoering van een (...) basisinkomen een beetje gezonder. Niet gezond genoeg om er half Nederland voor overhoop te halen". Naar aanleiding van dezelfde studie betogen *Velema* en *Heij* in *Intermediair* (1-4-1994) daarentegen dat een basisinkomen van ca. negenhonderd gulden per maand haalbaar en betaalbaar is. Zij zien

vooral politieke hindernissen: "Omdat het basisinkomen onvermijdelijk afbreuk doet aan de macht van de sociale partners in de overlegeconomie en de sociale zekerheid, valt uit die hoek weinig steun te verwachten".
Intussen zegt de FNV ook voor uitkeringsgerechtigden op te komen. Maar de 'solidariteit tussen werkenden en niet-werkenden' mag menig vakbondsbestuurder te pas, en vooral ook te onpas, in de mond nemen, "nu er een onderklasse dreigt te ontstaan, laat de vakbond het afweten", aldus *Dirk-Jan Baar* in *Intermediair* (27-8-1993). Onlangs bepleitte *Paul Andela*, voorzitter van de *Voedingsbond FNV*, voor een eigen bond voor uitkeringsgerechtigden binnen de FNV. Tenslotte is meer dan een kwart van de leden, 250 duizend mensen, op een uitkering aangewezen. "Als die hun eigen bond hebben, kan niemand er nog omheen", aldus Andela (*de Volkskrant*, 2-4-1994). *Hans Bosselaar*, medewerker van het landelijk secretariaat uitkeringsgerechtigden en ouderen FNV, lanceerde onlangs het voorstel dat uitkeringsgerechtigden maar lid moeten worden van de *Vrouwenbond FNV*. "De Vrouwenbond vertegenwoordigt ook mensen die geen directe relatie met de arbeidsmarkt hebben. Dan heb je meteen een platform"... Je kunt natuurlijk ook lid worden van *De Vrije Bond*: dat helpt ook niet, zo moet vooralsnog gevreesd worden, maar je ontvangt dan wel dat prachtblad *Buiten de Orde* (info: postbus 1338, 3500 BH Utrecht, tel. 030-949514). In het laatste nummer van 1993 onder meer een door *Karl Kreuger* vertaald artikel over *Christiania* in Kopenhagen.
Kopenhagen ontbreekt in een nummer over 'havenfronten' van het architectuurtijdschrift *Oase* (zomer 1993) dat uitgeverij *SUN* uitgeeft. Nu kan dit - overigens prachtige! - Deense voorbeeld misschien gemist worden (evenals het prestigieuze voorbeeld van Oslo) als je schrijft over ontwikkelingen in Amsterdam, Rotterdam en Antwerpen, maar *Arie Graafland* weet zelfs de Amerikaanse en Engelse voorbeelden niet te noemen. In een ronduit onleesbaar artikel weet hij ternauwernood te suggereren dat de inspiratie van een architect als *Rem Koolhaas* vooral een theoretische zou zijn. Wie verlost ons van *deze* Arie?

Bij de Amsterdamse uitgeverij *Ravijn* verscheen het boekje 'Nederland open u' van *Rob Loeffen* en *Wil van der Schans* over de noodzaak en mogelijkheden van een ander migratiebeleid. Loeffen en Van der Schans: "Wat ontbreekt en nodig is, is een samenhangend progressief verhaal over migratie en alle thema's daar omheen. Op basis van zo'n verhaal zouden de diverse organisaties zich gefundeerder kunnen uitspreken over en bezig houden met migratie. De maatschappelijke druk voor een alternatieve migratiepolitiek kan daarmee vergroot worden". *Politically correct*, dit boekje, maar veel nieuws zal de modale *Trouw/NRC*-lezer er niet in tegenkomen (bestellen door storting van ƒ20,- (incl. porto) op giro 2424940 van Ravijn o.v.v. 'Nederland open u').
Het filosofenblad *Krisis* schuwt 'de maatschappij' gelukkig zelden. Ook al is het abstractieniveau nogal eens torenhoog, men verzeilt met enige regelmaat toch op de begane grond. Zoals in nummer 54, dat 'vreemdelingen' als thema heeft (los ƒ15,50; info: 020-6233873). Nieuw voor mij en, doorslaggevender, wellicht niet zonder belang is de inleiding die *Frédéric Vandenberghe* schreef op het anti-racistische werk van de Franse filosoof *Pierre-André Taguieff*.
Ruben S. Gowricharn stelde een bundel samen over immigratie, etniciteit en (vooral) 'integratie'. Hij vond daarvoor een prachtige titel: *Binnen de grenzen* (De Tijdstroom, Utrecht 1993, 187 pp., ƒ39,-). De kleurrijke verhalen van een aantal min of meer direct betrokkenen zijn informatief, soms ontroerend en een enkele keer irritant, maar zelden slaapverwekkend. Helaas treft dit laatste oordeel vooral Gowricharn's eigen bijdrage, 'Integratie als normatief proces', dat bepaald niet uitmunt in helderheid.

'China om de zeven jaar' is de titel van het nieuwe boek van de Wageningse socioloog

W.F. Wertheim. Nog steeds blijft Wertheim (die 'Wim' blijkt te heten) Mao Zedong (1893-1976) en zijn catastrofale politiek verdedigen (Epo, Berchem/De Geus, Breda, 1993, 346 blz., ƒ59,90). Tot grote verontwaardiging van onder meer *Rudy Kousbroek*: "Wertheim is niet een bedrogene maar een bedrieger" (*NRC* 4-3-'94, vgl. *NRC* 18-2-'94).
Intussen werd ook de 100-jarige geboortedag van Mao herdacht, onder meer met de uitzending van de BBC-documentaire 'The secret life of chairman Mao' (VPRO 27-12-1993). *Bart Tromp* in *Het Parool* (22-12-1994) over deze documentaire: "Er is (...) geen enkele reden om te twijfelen aan het getal dat wordt genoemd als het gaat om het aantal mensen dat op enige manier slachtoffer werd van de Culturele Revolutie: honderd miljoen". Van deze *Bart Tromp* verscheen bij de Leidse DSWO-pers een tot boek omgewerkte stapel collegesyllabi onder de titel 'De wetenschap der politiek' (303 blz., 1993, ca. ƒ75,-). 'Politiek', zo stelt Tromp terecht, heeft te maken met 'staat' en 'overheid' en vervolgens blijkt, ondanks Tromps relativering van dit soort woordenboekenwijsheden, het anarchisme als politieke theorie buiten Tromps (sociaaldemocratisch) politicologenbootje te vallen. Schande! Curieus detail: Tromp meldt in een uitgebreid c.v. achterin zijn boek zelfs dat hij te Sneek de Gerardus Majella-*kleuterschool* doorliep... Zo werden wij toch nog iets wijzer van dit boek...
Een aanvulling nog op de recensie die *Hans Ramaer* schreef van *Ger Harmsen*'s 'Herfsttijloos' in een vorige aflevering van dit tijdschrift. Ramaer besloot zijn recensie met de teleurstelling uit te spreken over een ontbrekende bibliografie van Harmsen. Terecht natuurlijk, al bestaat er wel zo'n bibliografie over de periode 1938-1987 ('Een halve eeuw publiceren'), opgenomen in de bundel die hij kreeg aangeboden bij zijn afscheid als hoogleraar filosofie in Groningen (Pim Fortuyn e.a. (red.), 'Afscheid van de dialectiek?', Nijmegen 1987, pp. 133-189).
Anarchie in ieders bereik luidt het motto van de Pinkster Landdagen '94 in Appelscha. Het programma kondigt aan: dwarse economie, anarchasex, extreemrechts, muziek en theater. Van 20-23 mei op het anarchistische kampeerterrein Tot Vrijheidsbezinning aan de Aekingsweg 1a. Info: 05162-1878.
Perspectief, 'het' Vlaamse anarchistische tijdschrift, blijft boeien. Soms zit het interessante in een enkele simpele waarneming. Zoals die van *Francis Faes* in Perspectief nr. 34 dat het tegenwoordige anarchisme een *postbusanarchisme* geworden is. Misschien heb ik daar een verklaring voor. Het anarchisme is voor menigeen in de hobbysfeer terecht gekomen, een hobby waarmee je niet te pas en zeker niet te onpas mee lastig gevallen wenst te worden. Toch? (CB)

BOEKBESPREKINGEN

MARKTECONOMIE

De markteconomie heeft de strijd gewonnen tegen het socialisme of de staatsverheerlijking, of allebei, en - misschien herinnert men zich dit nog - deze overwinning werd gevierd met strijdkreten die beurtelings het einde (Fukuyama) en de wedergeboorte (Glenny e.a.) van de geschiedenis beloofden, benevens het einde van alle ideologieën. Als nu maar de heilzame marktkrachten ongestoord hun werk konden doen en het marktmodel in de politiek - die zich overigens verre van de Echte Markt heeft te houden - overal wordt ingevoerd (concurrentie tussen produkten, met denkbeeldig onderling verschil: Van Mierlo, Brinkman, Brouwer-Rabbae, Bolkestein en Kok bijvoorbeeld - er valt nog wel wat te fuseren in die sector), dan, ja dan... Ja, dan wat? Dat was in het wonderjaar 1989 al onduidelijk. Waarschijnlijk was het lichtende toekomstbeeld toen nog de digitale cassette of een verbeterde luchtzak in het nieuwe automodel. Zegeningen die Somalië, Angola, Joegoslavië, Tadzjikistan enzovoort enzovoort voorlopig nog éven zouden ontgaan.
Is het nieuws dat het een oude truc is om de ideologie van het kapitalisme in de tweede

helft van deze eeuw als het ontbreken van een ideologie te verkopen? Welke rationaliteit is te bespeuren in een meer-dan-religieus geloof in de van concrete mensen losgekoppelde, vrijzwevende hebzucht die als onzichtbare hand ervoor zorgt dat alles (wat eigenlijk?) op zijn pootjes terechtkomt? Want hoe kan men het marktmechanisme anders beschrijven, tenzij men - o ideologische misdaad - het warenfetisjisme van Marx van de mesthoop haalt waar de marxisten het zelf al lang geleden gedumpt hadden?
Een andere vloek in de kerk van de marktgodsdienst is de overweging dat aan de ineenstorting van de regimes van 'het Oosten' het economische echec ervan ten grondslag ligt. De papegaaienkreet waar je in Nederland even heel leuk mee scoorde, een jaar of twintig geleden, 'de basis bepaalt de bovenbouw', was nooit erg geloofwaardig, maar daarom is het *tegendeel* nog niet het geval. En dat de machthebbers in Burundi en Liberia nooit enige neiging tot socialisme hebben vertoond, als in zovele andere landen die de totale ineenstorting al achter zich lijken te hebben, dient men mèt de landen zelf maar over het hoofd te zien.
In dezelfde tijd waarin linksige kletspraatjes in plaats van hartig marktconformisme in academische kringen bon ton waren, dweepte men vooral in kringen van de moderne vakbeweging met 'het Joegoslavische model'. Toen halverwege de jaren tachtig dit model letterlijk failliet was en er op betaaldag - als er al betaald werd - vrachtwagens vol papiergeld voor moesten rijden bij de fameuze zelfbesturende fabrieken, was men stilzwijgend overgestapt op 'het Zweedse model' en daar hoor je nu ook al niets meer over (dat belooft nog wat voor de Zweden). Toch is er nog steeds een Joegoslavisch model: men heeft er een geheel eigen stijl ontwikkeld om tot de noodzakelijke desindustrialisatie à la Polen enz. over te gaan, zoals er ook een no-nonsense-aanpak is wat betreft overtollige arbeidskrachten. En er wordt een flexibele arbeidsmarkt gecreëerd met een hoge mobiliteit van personeel.
Schandelijk cynisme? Maar is een beschrijving in termen van de heersende ideologie van wat er gebeurt in dit dromenland van de Industriebond FNV zoveel cynischer dan termen als 'etnische zuivering' en zoiets anachronistisch als een 'beleg' van Sarajewo? Een beleg dat als de eerste de beste soap vrijwel dagelijks te volgen is via De Media! Is het niet juist schandelijk cynisch om wat in Joegoslavië (en Burundi, en Somalië enz.) gebeurt, te zien als iets waartoe 'die mensen' historisch gepredisponeerd zijn - dan is immers geen cynisme maar zuiver racisme. Hetzelfde racisme dat als de voortdurende dreiging van een herlevend fascisme of nazisme het siamese tweelingspook is van de Onzichtbare Hand van de Markt. Het grootste deel van de wereld is afgeschreven, maar we kunnen altijd nog wijzen op het weergaloze succes van HongKong, Singapore, Taiwan en Zuid-Korea. De wereld van het marktgeloof dient een kort geheugen te hebben - wie weet nog dat Argentinië tot de top-10 van geïndustrialiseerde landen behoorde, enkele decennia geleden, en dat Brazilië en Iran later ook Nieuwe Tijgers waren?
Als het eigen verleden van reëel levende mensen al wordt opgeslokt door De Media ('Opa, danste jij ook de twist op *San Francisco* van Scott McKenzie?') wordt het transcenderen van het bestaande een zware klus. Zoals er geen herinnering, laat staan geschiedenis gewenst is, zo is er ook geen beeld van een andere toekomst dan nog meer van hetzelfde. Wie zal zeggen of we de totale implosie van de markteconomie nu niet al meemaken? Niemand minder dan Beatrix zinspeelt wel op de mogelijkheid, getuige haar kersttoespraak, maar we moeten het liefst van Mart Smeets horen, anders is het niet waar. Gaat u maar rustig slapen, of, met een contemporainer citaat: *Don't worry, be happy.*
Dit laatste is de spreuk waarmee Robert Kurz een essay - waarvan ik de strekking hierboven vrijelijk heb weergegeven - in de bundel *Der Letzte macht das Licht aus* besluit. Vooral het geloof in de markt blijven koesteren, kinderen. De rode draad in zijn betoog

is even overtuigend als verontrustend. Niet, omdat de ineenstorting van het monopoliekapitalisme een ramp is die de mensheid niet zal overleven (al weet je het niet met al die Zjirinowski's), maar omdat het aan deze kant van de gevallen muur blijkbaar moeilijker is het heden als geschiedenis te bezien. En evenals bij Wolfgang Pohrt en Eike Geisel (diens *Banalität der Guten* beveel ik nu alleen maar aan zonder het verder te bespreken) ontbreekt het revolutionaire subject dat het puin gaat opruimen. De arbeidersklasse heeft alleen nog de ambitie uitgebuit te worden. In dit opzicht kan er langzamerhand van een Tiamat-school gesproken worden, naar hun uitgeverij. Helaas hebben ze waarschijnlijk ook op dit punt gelijk. (AdR)

Robert Kurz, Der Letzte Macht das Licht aus - zur Krise von Demokratie und Marktwirtschaft; Tiamat, Berlin 1993; 28.- DM.

CONSTANDSE

De scriptie (65 p.) over Anton Constandse (1899-1985) waarop Rita Betjes in juli 1933 aan de Universiteit van Amsterdam afstudeerde, is een informatieve studie. De titel dekt de lading, de plaats in de jongerenbeweging wordt vooral bepaald aan de hand van anarchistische jongerenbladen. Achtereenvolgens worden na *Alarm* en *Opstand* de bladen *De Moker, De Kreet der Jongeren* en *De Branding* geanalyseerd. Deze analyse wordt aangevuld met de mening van enkele oudgedienden, zoals blijkt uit interviews die op het Documentatiecentrum Vrij Socialisme bewaard worden. Het is jammer dat schrijfster dit gedeelte niet heeft aangevuld met interviews met Gê Nabrink en Jac. Knap. Die hadden haar ongetwijfeld nog verder kunnen inlichten.

Plaats bepalen houdt onder meer in: invloed vaststellen. Daar is Rita Betjes eigenlijk op uit en dat is natuurlijk geen simpele onderneming. Was Constandse maar de eerste geweest die anarchistische ideeën formuleerde! Zo is het niet, sterker nog: de grote kracht van Constandse in de jaren twintig was toch vooral dat hij opvattingen van anderen (over een bijzonder breed terrein bovendien) in de beweging verbreidde. Plaats bepalen zou in zijn geval voor deze periode dus vooral betekenen zijn 'bereik' af te bakenen. Daartoe is het onderzoek van zijn eigen en concurrerende bladen een mogelijkheid, maar gegevens over verkoop en oplage van zijn bladen, brochures en boeken alsmede een inventarisatie van zijn spreekbeurten lijken mij wel noodzakelijke aanvullende onderzoeken. Een heidens karwei en van een doctoraalscriptie eigenlijk niet te verwachten.

Wat concludeert schrijfster? Dat de plaatsbepaling inderdaad zeer moeilijk is. In de concurrerende blaadjes vind je veel dat met de standpunten van Constandse overeenkomt, maar die inzichten kunnen de redacteuren net als hij uit Kropotkin e.a. hebben gehaald. Grote theoretische diepgang dicht schrijfster deze bladen overigens niet toe. Bij *De Moker* is nog het meeste van invloeden van Constandse te bespeuren. Uit de interviews blijkt echter dat deze ook elders groter was dan de bladen laten zien. Wellicht, denk ik dan te lezen, attendeerde Constandse veel anarchisten op denkers, schrijvers en boeken. Tot slot is er nog het probleem dat Constandse als vrijdenker zeer wel kon aanspreken bij degeen die hem als anti-syndicalist niet lustte. Kortom, een netelige problematiek, waar schrijfster door behoedzaam opereren zonder krassen uitkomt. (BA)

M.P. Betjes, Anton Constandse. Zijn anarchistische ideeën en zijn plaats in de anarchistische jongerenbeweging gedurende het interbellum; UvA, Amsterdam 1993; 65 p.

EXTREEM-RECHTS

Massaregie, spektakel, symbolen en rituelen. Het vooroorlogse fascisme was er bedreven in, want het bleek een effectieve manier om de partijleden ervan te doordringen dat ze een bevoorrechte voorhoede vormden. Ruim een halve eeuw later is het weinig anders, want het meest fascinerend in Van den Brinks beschrijving van extreem-rechts in West-Europa zijn zonder twijfel zijn reportages over de partijdagen en andere grote ma-

nifestaties, met name die van Le Pens Front National en Schönhubers Republikaner.

Een deel van Van den Brinks verslagen verscheen eerder in *Vrij Nederland* maar nu zijn artikelen gebundeld zijn, valt des te scherper op hoezeer hedendaags extreem-rechts het 'oude' fascisme imiteert. In die traditie past ook een specifiek taalgebruik en een eigen definiëring van begrippen. Filip Dewinter van Vlaams Blok zegt dat zijn partij een vastomlijnde terminologie (ontleend aan FN) hanteert met het doel die in de media geaccepteerd te krijgen, wat volgens hem inmiddels begint te lukken.

In dit boek vertelt extreem-rechts over zichzelf. Van den Brink heeft vele kaderleden (en ook leiders als Le Pen, Schönhuber en Haider) geïnterviewd, die bijna zonder uitzondering graag over hun motieven en drijfveren praten. De meeste extreem-rechtse partijen van nu lijken dan ook nog maar weinig op de semi-illegaal opererende groepjes van tien, twintig jaar terug. Ze zijn zelfverzekerd en absoluut overtuigd dat ze een blijvende plaats in de politiek veroverd hebben. Weliswaar danken ze hun succes aan de oplaaiende vreemdelingenhaat, maar de ambities reiken verder: geaccepteerd worden als 'normale' partijen die de stem van het autochtone traditionele volksdeel vertolken.

Ten opzichte van min of meer strak gestructureerde organisaties als Reps, VB en FN steekt de Nederlandse CD schamel af. Zeker, qua politieke ideeën verschilt de CD niet wezenlijk van andere extreem-rechtse partijen, maar qua intellectueel en sociaal gewicht vormt de CD zelfs in die kringen een uitzondering. Vooralsnog is extreem-rechts in Nederland vooral een electoraal fenomeen. Al is dat vanzelfsprekend ernstig genoeg. (HR)

Rinke van den Brink, De internationale van de haat. Extreem-rechts in West-Europa; SUA, Amsterdam 1994; 440 pp.; f39,90.

KAPITALISME

Het kapitalisme is eindig, zegt Robert Heilbronner - die ooit de bestseller *Filosofen van het dagelijks brood* schreef - maar wat er *na* het kapitalisme komt, is volgens hem niet te voorspellen. Heilbronner, Amerikaans econoom, is géén wereldbestormer zoals blijkt uit zijn laatste boekje, niettemin is hij een intelligent kriticus van het kapitalistische systeem in de traditie van Joseph Schumpeter en iemand die benadrukt dat markteconomie en kapitalisme twee verschillende fenomenen zijn.

De markt is volgens Heilbronner een superieur systeem om produktie en consumptie te koppelen indien het vergeleken wordt met plansystemen. Of we het nu leuk vinden of niet, een systeem waarin eigenbelang direct tot maatschappelijk nuttige activiteiten leidt, biedt in beginsel de meeste voordelen voor iedereen. Het kapitalisme, zo'n vier eeuwen geleden ontstaan, kan zich in beginsel zonder markt ontwikkelen. Maar de teloorgang van het staatskapitalisme in de Sowjet-Unie toont aan dat een planeconomie het verliest van een markteconomie.

Over de kapitalistische variant van de markteconomie is Heilbronner heel wat minder positief. Hij meent dat 'maximalisering van onze behoeftenbevrediging' - wat door veel economen gezien wordt als de motor van de kapitaalsaccumulatie - geen bevredigende verklaring biedt. "Ik denk zelf dat de onverzadigbare begeerte naar kapitaalsexpansie beter begrepen kan worden als uitdrukking van een drang die zich in oudere samenlevingen bijvoorbeeld kon manifesteren als ongelimiteerde gebiedsuitbreiding van imperia en vergoddelijking van vorsten" (p. 33). Het winstbejag van het kapitaal ligt dus op hetzelfde niveau als het streven naar militaire roem en persoonlijke grandeur. Met andere woorden: kapitalisme is oorlog.

Ook over het kapitalisme als politiek systeem maakt Heilbronner behartenswaardige opmerkingen. Volgens hem dreigt de traditionele relatie tussen staat en kapitaal verloren te gaan. Het wereldmarktsysteem ontstijgt de politieke autoriteit van de natiestaat, maar belooft die ontwikkeling de eeuwigdurende suprematie van het kapitalistische systeem? Heilbronner meent in het voetspoor

van onder anderen Marx en Schumpeter dat het kapitalisme echter ten ondergang gedoemd is. Niet als gevolg van economische wetmatigheden, maar omdat het tegenspraken oproept die sociaal-psychologisch genoemd kunnen worden. Een orwelliaans kapitalisme dat in naam van de vrijheid diezelfde vrijheid ondergraaft, zou zijn conclusie kunnen luiden.

Vooralsnog verwacht Heilbronner dat het kapitalisme het gezicht van de 21ste eeuw zal bepalen, al denkt hij dat op termijn inspraak en medezeggenschap op de werkvloer uitgebreid zullen worden. Maar de onrust zal groeien en wie weet krijgt Schumpeter toch gelijk met zijn prognose (uit 1943) dat het kapitalisme niet langer dan een eeuw te gaan heeft. (HR)

Robert Heilbronner, Kapitalisme in de 21ste eeuw; Van Gennep, Amsterdam 1992; 112 pp.; f24,50.

ORGANISATIEMODEL

Moderne managementgoeroe's als Tom Peters, Alvin Toffler en Peter Drucker benadrukken al jaren dat er een eind gemaakt moet worden aan hiërarchische structuren binnen het bedrijfsleven. Volgens hen is het overheersende organisatorische model het zogenaamde piramidale of hiërarchische model. Een organisatie wordt hier gezien als een bevelsstructuur met exact afgebakende verantwoordelijkheden en met een managerselite die de beheersingsmacht heeft. Naar hun stellige overtuiging is dit organisatiemodel hopeloos verouderd. Het is onaanvaardbaar autoritair, gecentraliseerd en brengt de vrijheid van de deelnemers in gevaar. Een dergelijke organisatie leidt tot 'bureaucratisering' en starheid van bestuur. Dit model gaat voorbij aan het zelforganiserende en zelfsturende vermogen binnen organisaties. De boeken van Peters, Toffler en Drucker zijn echter abstract, theoretisch en tamelijk vrijblijvend van aard. Alledrie zijn zij organisatiewetenschappers en -adviseurs die aan de zijlijn staan en goedbetaalde suggesties geven aan en lezingen houden voor topmanagers. Zelf wachtte ik met enig ongeduld op een boek dat heel concreet, vanuit de praktijk, met grote persoonlijk betrokkenheid zou zijn geschreven over het voor anarchisten centrale probleem van bedrijfsdemocratie, een organisatie - zonder leiding - die gewoon blijkt te werken.

Een dergelijk werk is nu beschikbaar. De Braziliaanse ondernemer Ricardo Semler schreef het boek *Semco-stijl* dat gaat over zijn geslaagde pogingen om het traditionele, piramidaal georganiseerde bedrijf (van mixers, weegschalen etc.) dat hij op jonge leeftijd van zijn vader overnam, te veranderen in een onderneming die 'bijna libertair' is georganiseerd. Het boek laat zien dat het in de praktijk mogelijk is om uit te gaan van een methode, die menselijk is en die is gebaseerd op een fundamenteel vertrouwen in de werknemers.

Wat zijn de belangrijkste veranderingen die bij Semco werden doorgevoerd? Bij elke bedrijfseenheid van Semco werden bedrijfcommissies opgericht waarin het personeel vertegenwoordigd is. Deze commissies vergaderen regelmatig over het beleid van de onderneming; ze hebben het recht om een staking uit te roepen, de boeken te controleren en alle aspecten van het management ter discussie te stellen. Het aantal managementlagen is teruggebracht van twaalf naar drie, waardoor de organisatie extreem plat werd. Op alle niveaus van het bedrijf hebben de werknemers inspraak en worden zij gehoord over belangrijke beslissingen. Het zeer beperkte aantal managers dat er nog wel is, wordt door de werknemers *gekozen* ên om het half jaar beoordeeld. De bedrijfsinformatie (van salarissen tot winstmarges) is openbaar en de werknemers wisselen regelmatig van functie.

De bedrijfseenheden zijn kleinschalig (maximaal 150 personen) en de produktie vindt plaats met behulp van werkgroepen die een volledig produkt assembleren. Dit voorkomt vervreemding en vergroot de autonomie en verantwoordelijkheid. Ondersteunende functies zoals die van secretaresse of receptioniste

bestaan niet meer: iedere medewerker wordt geacht zijn eigen gasten op te halen, copiën te maken en faxen te versturen. Er zijn zo weinig mogelijk interne voorschriften, het personeel stelt in principe zelf het salaris vast, bepaalt zelf de werktijden, en heeft regelmatig het recht om enige tijd vrijaf te nemen om zich nieuwe vaardigheden eigen te maken en energie op te doen. Het basisidee van Semler laat zich als volgt samenvatten: vermijd gezagsuitoefening, laat de werknemers zelf besluiten nemen, erken hun persoonlijke vrijheid en verantwoordelijkheid en heb het volste vertrouwen in de werknemers.

Semler heeft een inspirerend boek geschreven, vol humor en ook zelfkritiek, wanneer hij laat zien dat hij zelf soms twijfelde en nog te veel vasthield aan ouderwetse hiërarchie. Zijn filosofie van 'hoe minder leiding geven, hoe beter het is', blijkt uiterst succesvol, zelfs in het door zware recessies getijsterde Brazilië. Dat wil overigens niet zeggen dat er geen kritiek op het boek mogelijk is. Semler pleit voor daadwerkelijke inspraak, het afbreken van hiërarchische structuren, het invoeren van een winstdelingsplan. Hij is als ondernemer bereid heel ver te gaan teneinde vrijheid en democratie een plaats te geven op de werkplek. Toch blijft Semler in het diepst van zijn hart kapitalistisch denken, met een sterke aandacht voor efficiency, flexibiliteit, het behalen van winst. Hij vindt een beperkte mate van leiding uiteindelijk ook 'onvermijdelijk' en laat zich volgens mij onnodig scherp en kritisch uit over vormen van cooperatief eigendom van bedrijven (in hoofdstuk 31).

Semler stelt uit vele systemen de beste elementen gehaald te hebben: "aan het kapitalisme ontlenen we de idealen van persoonlijke vrijheid, individualisme en wedijver. Van de theorie, niet de praktijk, van het socialisme hebben we geleerd hebzucht in te dammen en informatie en macht te delen. Van de Japanners hebben we de waarde van flexibiliteit geleerd" (p. 16). Semco-stijl is niet puur socialistisch, kapitalistisch, of anarchistisch. Maar de mensen die er werken blijken bijzonder enthousiast en een groot aantal mensen wil er heel graag een baan krijgen. De auteur van het boek is een pragmaticus pur sang, maar wel een met een interessante visie. Conclusie: een lezenswaardig boek dat in de kern een bevestiging inhoudt dat libertaire organisatieprincipes - mits met gezond verstand toegepast - in de praktijk uitermate succesvol kunnen uitwerken. (MdG)

Ricardo Semler, Turning the Tables; Times Books, New York 1993 (Nederlandse vertaling: Semco-stijl; Forum, Amsterdam 1993; f25,-).

Beste lezer(es),

Helaas duurde het langer dan we beloofden, maar vorige maand is het aangekondigde *Eerste Jaarboek Anarchisme* dan toch verschenen. Deze paperback telt 151 pagina's en kan besteld worden door storten/overmaken van 20 gulden op postgirorekening 4460315 van De AS, Moerkapelle. Dit jaarboek bevat twee vertaalde bijdragen: Murray Bookchins pleidooi voor een libertair municipalisme en een kritische bespreking van Kropotkins ethische en sociale filosofie door de Italiaanse rechtsfilosoof La Torre. Thom Holterman behandelt aan de hand van een onbekende studie uit 1935 de rechtssociologische ideeën van de Nederlandse syndicalist Christiaan Cornelissen, die zich baseerde op Kropotkin. Freek Kallenberg betoogt op basis van de opvattingen van Godwin en Proudhon dat een individueel recht op eigendom de vrijheid vergroot. De andere vier bijdragen zijn historisch van karakter. Bert Altena onthult dat Ferdinand Domela Nieuwenhuis zich in 1880 schuldig maakte aan vleierij toen hij Karl Marx schreef dat hij door het lezen van *Das Kapital* socialist was geworden. Altena toont aan dat Domela op dat moment - met name onder invloed van het werk van John Stuart Mill - reeds socialistische opvattingen had. Dick de Winter schetst gedetailleerd hoe Harm Kolthek na 1907 de in verval geraakte revolutionaire vakbeweging NAS weer tot bloei wist te brengen. Siebe Thissen draagt een biografische schets bij van de arbeidersfilosoof en vrijdenker Bernard Damme en levert daarmee tegelijk een overzicht van de filosofische denkbeelden die aan het begin van deze eeuw in de libertaire beweging populair waren. Hans Ramaer belicht een onbekend aspect van het alarmisme waarmee de activistische anarchist Piet Kooijman in de jaren dertig de libertaire beweging in verlegenheid bracht.

Redactie en administratie De AS

JAN BÖRGER-BIBLIOTHEEK
FILOSOFIE

REPRINTS

Jan Börger

Heelal en Beweging (wordings-ontwikkelingsproces) (abstract - met voorwoord)	1933	60 p.	f6,50
Heilige Geest/Maagd Maria/Zoon des Mensen (Begrippen Vader Moeder Kind - abstract)	1934	110 p.	f8,50
Samenvatting inzake de berekening van de werkelijkheid (abstract)	1956-57	100 p.	f8,50
Enige preken	1923	70 p.	f6,50
Twee preken (met aanklacht)	1925	32 p.	f3,50
Redevoering (antwoord aanklacht)	1925	16 p.	f2,50
Bergrede I, II, IV, V, VI (2 preken)	1927	20 p. à	f2,50
Bergrede III (1 preek)	1927	20 p.	f2,50
Hegel en onze tijd (rede)	1928	32 p.	f3,50
De onhoudbaarheid van de doodstraf	1932	15 p.	f2,50
Communisme-Anarchisme-Nihilisme	1932	21 p.	f2,50
Zwijgt het wereldgeweten?	1932	19 p.	f2,50
Is het Fascisme en Nationaal Socialisme logisch houdbaar?	1932	45 p.	f4,50
De fout in de Nationaal Socialistische Staatsleer	1933	40 p.	f4,-
Over het begrip mens in de cultuurgeschiedenis der mensheid	1936	102 p.	f8,50
De universeel-culturele betekenis der Evangeliën	1938-39	118 p.	f9,-
De betekenis van het kerstverhaal	1945	17 p.	f2,50

HERUITGAVE

Anarchisme en Nihilisme (met nawoord)(1993)	1946	65 p.	f6,50
Compleet pakket			f75,-

ANDERE UITGAVEN

Feitelijke cultuurgeschiedenis, Europa's laatste probleem (1994) (cursus Logos-Verband) (met voorwoord)	1935	65 p.	f6,50
Marchant en Rome (uitgave Logos-Verband)	1936	30 p.	f3,50
2 stuks tesamen			f8,50

REPRINTS

Anton Constandse:

De ellende der religie	1923	20 p.	f2,50
God is het kwaad	1924	31 p.	f3,50
Kan er een god zijn	1927	16 p.	f2,50
Godsdienst opium voor het volk	1929	15 p.	f2,50
Nederland God en Oranje	1932	15 p.	f2,50
5 stuks tesamen			f10,-

Prijzen inclusief porto. Bestellingen: door storting op postgiro 77036 van Jan Börger-Bibliotheek, Postbus 43, 2750 AA Moerkapelle. Donaties worden ook zeer gewaardeerd.

Economie

DE AS 106

Prijs *f7,90*